

ही सूचना एखाद्या मंत्रासारखी भराभर उच्चारली पाहिजे. त्या एका सूचनेने आपले मन त्या वेळापुरतें भरून गेलेले असले पाहिजे.

रात्रीं वाञ्याने एकादें खिडकीचे दार फाडफाड वाजत असले म्हणजे आपले मन आपल्या इच्छेविरुद्ध त्या आवाजाकडे वेधले जाते. त्याप्रमाणे जी सूचना आपण देऊन त्या सूचनेचा जपहि आपल्या जणुं इच्छेविरुद्ध चालूं राहिला पाहिजे. त्या सूचनेने आपले मन पूर्ण व्यापून टाकले पाहिजे.

अशा सूचना देऊन केवळ आपल्या कांहीं सवर्योनाच आपण वळण देऊ शकतों असें नाहीं. सूचनेचा अभ्यास नीट जमला तर आपले अनेक आजार देखील केवळ सूचना पद्धतीने घेलवितां येतात.

या सूचना पद्धतीवर चार्लस बॉदुइन याचा 'सजेश्वन अॅण्ड ऑटोसजेश्वन' हा ग्रंथ बराच गाजलेला आहे, लॅन्सेटसारख्या वैद्यकीय विषयाला वाहिलेल्या नामवंत नियतकालिकांनी हा ग्रंथ वाखाणला आहे. या ग्रंथांत केवळ सूचना पद्धतीने रोग निवारण झाल्याचीं अनेक उदाहरणे ग्रंथकाराने दिली आहेत. संधिवातापासून क्षयापर्यंत अनेक रोग सूचनेने कसे वरे केले याचें वर्णन या ग्रंथांत आहे. डॉ. एमिल कुए याने या सूचनापद्धतीचा प्रथम पद्धतशीर पुरस्कार केला. माझ्या लेखांने वाचकांची जिज्ञासा जागृत झाली असल्यास त्यांनी कुए व बॉदुइन यांचे ग्रंथ अवश्य पहावे.

—द. पां. खां.

भावनेला किंमत आहे

एकदां मी रेल्वेने जात होतो. यमुनेच्या पुलावर गाडी आली. हृदय पुलकित होऊन जवळच्या एका माणसाने नदीत दिडकी टाकली. शेजारीं एक चिकित्सक गृहस्थ होते. ते म्हणाले, 'आधीच देश दरिद्री. हे लोक असे पैसे व्यर्थ दवडतात.' मी त्यांना म्हटले, 'तुम्ही त्या माणसाचा हेतु नाहीं ओळखला. ज्या भावनेने त्या दोन दिडक्या त्यांने फेकल्या त्या भावनेची किंमत दोन—चार पैसे होईल की नाही. ते पैसे इतर सत्कार्यास दिले असते तर जास्त चांगले दान झाले असते तें सारे भायून पाहूं. परंतु ही नदी म्हणजे ईश्वराची जणुं करुणा वाहून राहिली आहे, असें मनांत येऊन त्या भाविकाच्या मनांत कांहीं भावना उत्पन्न होऊन त्यांने त्याग केला. त्या भावनेला तुमच्या अर्थशास्त्रांत कांहीं स्थान आहे का? देशांतील एक नदी पाहून त्याचे अंतःकरण द्रवले. ही भावना तुम्हांस समजेल तर मग मी तुमच्या देशभक्तीची पारख करीन.'

—विनोबा

सुश्लोकगीता

: अनुवादकः

वि. के. छत्रे

गीतानुवादें जरि या कुगाला
गीताशय स्वल्प कक्षून आला
संतोष झाला जरि अंतरास
होई मला नी जगदीश्वरास

× × ×

गीतार्थ चित्तीं दृढ़ची ठसावा
ठसून तो आचरणीहि यावा
महणून झालौं कविता—प्रवृत्त
कर्ता खरा श्रीहरि मी निमित्त

अध्याय ११ वा

अर्जुन महणाला—

प्रसाद माझ्यावरतीं कराया निवेदिले विस्तृत देवराया ।
अध्यात्मनामे मज गुह्य थोर गेला तयाने मम मोह पार ॥ १ ॥
उत्पन्न होतीं काशीं सर्व भूते जातात तीं केवि तथा ल्याते ।
त्वदीय थोरत्वहि, नाश ज्या न मी ऐकले सर्व तुझ्याकङ्गून ॥ २ ॥
हे वर्णिले आपण आपणास प्रत्यक्ष तैसेचि पहावयास ।
ते ईश्वरी हो अपुले स्वरूप इच्छा मला, हे भगवन् अमूर ॥ ३ ॥
पहावया शक्य असे मला ते असे जरी वाटतसे तुम्हां ते ।
योगेश्वरा हो तरि आपुले ते दावा प्रभो अव्यय रूप माते ॥ ४ ॥

भगवान् महणाले—

पहा पहा शंभरर्हे हजार मदीयरूपे, गणि कोण पार ।
अनेक वर्णी, विविधाकृतीही धनंजया, दिव्य तर्णीच कांही ॥ ५ ॥
आदिल्य बारा वसु तेवि आठ हे रुद्र पाही अकराहि नीट ।
हे अश्विनी दोन कुमार—यांते एकूण पन्नास मरुदगांते ॥ ६ ॥
न पाहिली आजवरी कधीही नसेल ज्यांची तुज कल्पनाही ।
अनेक दृश्ये तुज ऐशीं, पार्थी आश्वर्यकारी दिसतील आतां ॥ ७ ॥
या देहिं माझ्या जग सर्व पाहीं तुं जंगम—स्थावर एक—ठायी ।
पहावया जे दुसरेहि कांहीं तुं इच्छिसी, पाहुन तेहि घेई ॥ ८ ॥

मातें पहाया तब लोचनांनी सामर्थ्य नाहीं तुजला म्हणूनी ।
मी दिव्यदृष्टि तुज देत आहें हें योगसामर्थ्य मदीय पाहें ॥ ९ ॥

संजय म्हणाला—

पार्था सख्यालांगि वदून ऐसे योगेश्वर—श्रेष्ठ जगन्निवासे ।
विशाल ऐसे निजविश्वरूप दावीयले हे धृतराष्ट्र—भूप ॥ १० ॥
अनेक डोळे वदने अनेक दृश्ये तरीं अद्भुत तीं अनेक ।
माळा गळा दिव्य, तरींच वळे उभारलीं दिव्य अनेक शळे ॥
उटी सुगंधी, सकलांगि दिव्य सामावले कौतुक ज्यांत सर्व ॥ ११—१२ ॥
हजार ते भास्कर त्या नभांत जरी उदेले सहसा क्षणांत ।
प्रभा तदा दिव्य दिसैल जैशी तुलेल तीं स्वल्प हरि प्रभेशी ॥ १३ ॥
बहु प्रकारांत विभागलेले तेथेच एकत्रित जाहलेले ।
हे विश्व सारे तंव अर्जुनाला श्रीकृष्णदेहीं दिसले, नृपाला ॥ १४ ॥
पार्था तदा विस्मय होय भारी रोमांच हर्षीं उठले शरीरी ।
देवापुढे मस्तक वांकवूनी वदे तदा तो स्वकरा जुळूनी ॥ १५ ॥

अर्जुन म्हणाला—

देवा तुझ्या या दिसतात देहीं सारे ऋषी, देव पणीइ तेही ।
नानाविध प्राणिसमूह तैसे ब्रह्मा प्रभू, जो कमळांत बैसे ॥ १६ ॥
अनेक बाहू, उदरे अनेक, अनेक डोळे, वदने अनक ।
न आदि ना मध्य, न अंत, रूपा त्वदीय, विश्वेश्वर, विश्वरूपा ॥ १७ ॥
हस्तीं चक्र गदा, शिरीं मुकुट, नी सर्वत्र देदीप्यमान्
नेत्रातें दिपवी, असा दिससि तुं तेजोगिरी कीं महान् ।
चंडाशु—श्वृति तीं निदाधि, आधिक प्रज्वालिताग्निप्रभा
त्या तेजासम कांहिशीं, न कुणि तीं मापुं शकेनाच भा ॥ १८ ॥
अखेरचें झेय, न जें विनाशी आधारहीं शेवटचा जगासी ।
जो रक्षितो शाश्वत धर्म तो तुं सनातनीहीं पुरुष प्रभो तुं ॥ १९ ॥
न आदि ना मध्य, न ज्यास अंत अनंत बाहू, बलही अनंत ॥
डोळे शशी—सूर्य असे जयाला प्रदीप अग्री मुखहीं जयाला ॥
अशा स्वरूपी भगवन् तुम्ही जे आहांत ते तापवित स्वतेजे ।
विशाल ऐशा सकला जगाते मातें दिसे यापरि दृश्य येथे ॥ २० ॥
त्वां व्यापिले, भू—नभ—अंतराते एकाकिने, दाहि तथा दिशाते
स्वरूप उग्राद्भुत हें बघूनी त्रैलोक्य गेले बघ हें भिऊनी ॥ २१ ॥

हे देव संघे शिरती तुझ्यांत भ्याले कुणी प्रार्थिति बद्धहस्त
 महर्षि ते आणिक सिद्ध—संघ देवा, तुझ्या वा, स्तवनांत दंग ॥ २२ ॥
 हे आदित्य नि विश्वदेव, वसु हे, हे रुद्र, हे अश्विनी
 हे सारे पितृदेव आणिक मरुत्, हे साध्य नामै मुनी ।
 हे गंधर्व नि यक्ष राक्षस तसे हे सिद्ध सारे जन
 देवा, पाहत राहिले तुजकडे, साश्र्वद सारे जण ॥ २३ ॥
 डोळे नि पोटे नि मुखे अनेक दाढा, भुजा पाय उरु अनेक ।
 विक्राळ या थोर तुझ्या स्वरूपे भये जग व्याकुल, मीहि कांपे ॥ २४ ॥
 नानारंगि, तथा नभास भिडलां जाऊन उंचावर
 तोंडाचा जबडा सताड उघडा, तेजे भरे अंबर ।
 तेजःपुंज विशाल नेत्र बघुनी हा अंतरात्मा सख्या
 झाला व्याकुल, धीर सर्व सुटला, शांतीहि गेली लया ॥ २५ ॥
 दाढांमुळे काळ—शिखी समान विक्राळ तुझों वदने बघून ।
 दिशा कळेना, मन होई सुन्न देवाधिदेवा झणि व्हा प्रसन्न ॥ २६ ॥
 दुर्योधनादी धृतराष्ट्र—पुत्र सारेहि हे भूपति, सूतपुत्र ।
 आचार्य हे, द्रोण नि भीष्म थोर, जे आपुले आणिक मुख्य वीर ॥ २७ ॥
 भराभरा हे शिरतात सारे विक्राळ ऐशा तुझिया मुखीं रे ।
 दाढांत कित्येकहि सांपङ्गन दिसे, शिरे होऊनि जाति चूर्ण ॥ २८ ॥
 जसे जलाचे अगर्णीत लोट येतात कीं सागरि धांव घेत ।
 मुखांत तुझ्या जळत्या तथा हे नृवीर वेगे शिरतात, पाहे ॥ २९ ॥
 प्रदीप अग्नीत जसे पतंग मरावयाला शिरती सवेग ।
 तुझ्या मुखीं धांवत देवराया हे लोक तैसे शिरती मराया ॥ ३० ॥
 गिळित सकल लोका पेटलेल्या मुखांनीं

सगळिकडुन, जिव्हा चाटितां कीं फिरूनी ।

प्रखर बहुत तेजे, व्यापका देवराया

भरुनि सकलही कीं टाकितां, हो जगा या ॥ ३१ ॥

सांगा असे उग्र आहांत कोण ? प्रणाम देवा, मज व्हा प्रसन्न
 जाणावया उत्सुक मी तुम्हांते कळेचिना काय करीतसां ते ॥ ३२ ॥

श्री भगवान् रुहणाले—

मी लोक—संहार करावयाला सुसिद्ध तो कालचि वाढलेला ।

या सर्व वीरां गिळणार मृत्यु पार्थी, न यातें वधिले जरी तुं ॥ ३३ ॥

शन्मूस जिंकी तरि ऊठ आधीं राज्योपभोगा नि यशास साधीं ।
आधींच मी हे वधिले समस्त तुं अर्जुना केवळ हो निमित्त ॥ ३४ ॥
जयद्रथ द्रोण नि कर्णशूर आचार्य हे भीष्म नि अन्य वीर ।
मी मारिले पूर्वीच, भी न कांहीं रणीं तुङ्गाची जय, दे लढाई ॥ ३५ ॥

संजय म्हणाला—

परिसुनि प्रभु—भाषण यापरी सभय कांपत सद्गदित स्वरीं ।
कर जुळून लवून नि वंदुन वदतसे फिरुनी वच अर्जुन ॥ ३६ ॥

अर्जुन म्हणाला—

हें विश्व हर्षीं तव मूण गाई सप्रेम गातांहि रमून जाई ।
पळून जाती भयभीत दैत्य हे सिद्धही वंदिति, होय योग्य ॥ ३७ ॥
पितामहाचाहिं पिता, नि थोर तुळा, न कां ते तरि वंदणार ।
अनंत देवेश जगन्निवास ‘आहे’ ‘न’ तुं, नाहिं तुळा विनाश ॥ ३८ ॥

जुना जुन्यांतील नि आदिदेव तुं आश्रयस्थान जगांस सर्व ।
जाणावया योग्य नि जाणता तुं व्यापी जगा या पद उच्च, तें तुं ॥ ३९ ॥
तुं वायु, अग्नी, यम तुं, शशी तुं आजा विधाता नि वरूणही तुं ।
सहस्रवार प्रणिपात देवा पुनः पुन्हा हा प्रणिपात घ्यावा ॥ ४० ॥

असो नमस्कार तुळा पुढून मापून तैसा सगळीकडून ।
न माप शक्तीस पराक्रमास तुं सर्व कीं व्यापिसि या जगास ॥ ४१ ॥

नेणोनी महिमा तुङ्गा, चुकुन वा, प्रेमांत वा येउन
मर्यादा ल्यजुनी, समानचि सखा, ऐसा तुळा मानुन ।
मी संभाषणि जें असेन वदलें, कृष्णा, सख्या, यादवा
ऐसें, त्याकरितां क्षमा मज करा, ही प्रार्थना माधवा ॥ ४२ ॥

खातां आणि पितां तसेच शयनीं, वा बैसतां खेळतां
एकाकी असतां प्रभो तुम्हि कधीं लोकांत वा बैसतां ।
थङ्गा आणि विनोद यास्तवाचि जें बोद्धं नये बोलुन
केला हो अपमान, त्यास्तव करा मातें क्षमा आपण ॥ ४३ ॥
पिता प्रभो तुंचि चराचराचा पूजेसि तुं योग्य, गुरु गुरुंच्चा ।
प्रभावशाली तुजसा न कोणी त्रिलोकिंही, श्रेष्ठ मिळे कुठूनी ? ॥ ४४ ॥
प्रार्थी म्हणूनी तनु वांकवून पूज्य प्रभो व्हा तरि हो प्रसन्न ।
पिता सुता, जेंवि सखा सख्यातें निजप्रिया घ्या पदरांत मातें ॥ ४५ ॥

झाला मला हर्ष अपूर्वरूपे परी भये व्याकुल चित्त कांपे ।
तें रूप मातें पहिलेंच दावा प्रसन्न देवा, जगदीश्वरा व्हा ॥ ४६ ॥

करीं गदा, चक्र, शिरीं किरीट इच्छा पहाया तव हाचि थाट ।
टाकून हे बाहु तरी हजार धरा प्रभो ते पहिलेच चार ॥ ४७ ॥

श्रीभगवान् म्हणाले—

पार्था तुला होउन सुप्रसन्न मी दाविली योगबळे—करून ।
जी आद्य तेजोमय विश्वमूर्ति तुझ्याविना कोणि न पाहिली ती ॥ ४८ ॥
यज्ञे न वेदाध्ययने न दाने कर्म न वा उग्र अशा तपाने ।
हें रूप माझे तुजवीण अन्या पहावया शक्य महीतली या ॥ ४९ ॥
स्वरूप हें घोर असे बघून कष्टी न हो, जाइ न गांगरून ।
भीति त्यजी, होउन सुप्रसन्न घे रूप तें हें पहिले बघून ॥ ५० ॥

संजय म्हणाला—

देवे असे पंडुसुता वदून स्वरूप तें दाखविले फिरून ।
त्या सौम्यरूपे भय घालवूनी पार्था दिला धीर तदा प्रभूनी ॥ ५१ ॥

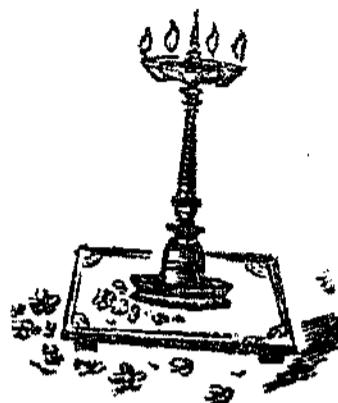
अर्जुन म्हणाला—

हें सौम्य नी मानव देहधारी स्वरूप पाहून तुझे मुरारी ।
आले अतां हें मन कीं ठिकाणीं मी जाहले सावधही फिरूनी ॥ ५२ ॥

श्रीभगवान् म्हणाले—

मिळे पहायास महाप्रयासे तुं देखिले जे ममरूप ऐसे ।
प्रत्यक्ष तें रूप पहावयास सदैव देवांसहि तीव्र आस ॥ ५३ ॥
तुं पाहिले या मज विश्वरूपीं तसे पहायास मला कदापी ।
कोणा नसे शक्यचि यज्ञदाने वा वेद अभ्यासुन, वा तपाने ॥ ५४ ॥
अशा प्रकारे मजला पहाया माझे खरे ज्ञान करून ध्याया ।
तत्त्वे शिराया मजमाजि पर्थ अनन्य भक्तीच करी समर्थ ॥ ५५ ॥
माझ्यासाठिंच जो करी सकलही कर्म सदा आपुली
कोठेही परि अल्पमात्रहि नसे आसक्ति ज्या राहिली ।
नाहीं वैर कुणार्शिही जगि, करी प्रीतीच सर्वांवरी
मातें येउन भक्त हा मिळतसे जो ध्यास माझा धरी ॥ ५६ ॥

शब्दांचा महिमा

केरळमध्ये आचार्य विनोबा भावे यांना भेटण्यासाठी कांहीं साहित्यिक गेले होते. त्यांना उद्देशून विनोबांनी जे भाषण केले ते 'भूदान यज्ञ' वरून येथे दिले आहे. संस्कृत भाषेतील शब्दांच्या सामर्थ्याबद्दल विनोबांनी केलेले हैं विवेचन वाचकांना अपूर्व, मनोवेधक आणि विचारप्रवर्तक वाटेल. . .

मुला शब्दांची फार किंमत वाटते.

शब्दांत जी शक्ति आहे, ती दुसऱ्या कोणत्याहि वस्तूत आढळत नाही. माझ्या जीवनावर शब्दांचा जो प्रभाव पडलेला आहे, त्या अनुभवावरूनच मी हैं सांगत आहें. पाणिनीचे एक सूत्र आहे.

'एकः शब्दः सम्यक् शातः सम्यक् प्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुक् भवति'।

'एक शब्द यथायोग्य अर्थानें जाणला आणि तसाच यथायोग्य अर्थानें वापरला तर स्वर्गांतर्ल्या कामधेनूप्रमाणे सर्व अर्थ पूर्ण करणारा होतो.'

आपल्या या संस्कृत भाषेत शब्द-शक्ति पुष्कळच प्रकट झालेली आहे. इंग्रजी भाषेत लाखों शब्दांचा संग्रह आहे, हैं तुम्ही जाणतांच. परंतु तो केवळ शब्दसंग्रहच आहे, त्यापासून शक्ति प्रकट होत नाही. एकेका यंत्राचे असंख्य भाग असतात. प्रत्येकाला निरनिराळे नांव असते. अशा रितीने एकेका यंत्रामध्ये दहा-दहा, पन्नास-पन्नास शब्दांचा उपयोग केलेला असतो. परंतु अशा तन्हेच्या शब्दभांडारामुळे शब्दशक्ति वाढतेच

असे नाही. जीवनांत जेवढा परिग्रह वाढेल, कचरा वाढेल, तेवढे शब्दहि वाढतील. अशा रितीने शब्दांचा ढीग लागेल, परंतु त्यायोगे विचारसंपदा वाढणार नाही. तसें पाहिले तर इंग्रजीत विचारसंपदा पुष्कळ आहे. परंतु संस्कृत भाषेत शब्दांचा जो महिमा पहावयास मिळतो, तो तिथें नाही. पन्नास नवीन नवीन वस्तु बनवल्या तर त्यांच्यासाठी पन्नास नवीन शब्दही बनतील परंतु अशा शब्द संग्रहामुळे व्यर्थ परिग्रह मात्र वाढतो. आतां हैं पाश्चात्य लोकांनाही कळले आहे. म्हणून आज एकेका यंत्राच्या भागाला स्वतंत्र नांव दिले जात नाही. आंकड्यांत नांव दिले जाते यंत्राचा भाग स्वरेदी करावयाचा असेल तर 'अमूक नंबरचा भाग चा' असे म्हणावे लागेल. आंकड्यांतच मायणी करावी लागेल. अशा रितीने यंत्राच्या अनेक भागांना स्वतंत्र नांवे देण्याएवजी आंकड्यांच्या साहाय्याने काम भागवले जात आहे. परंतु संस्कृतमध्ये व्यापल्याला कम दिसते?

शब्दांना व्यक्तित्व आहे:—

संस्कृतमध्यें ‘विचाराचा प्रतिनिधि’ म्हणून शब्द बनवला गेला आहे; जसें— पृथ्वी, जमीन हे शब्द आहेत. इंग्रजी भाषेत म्हणतात अर्थ (Earth), लॅटिनमध्यें टेरा (terra) म्हणतात. अशा रितीनें एक शब्द ‘अर्थ’ आणि दुसरा शब्द ‘टेरा’. परंतु संस्कृतमध्यें पृथ्वीला ५० शब्द मिळतात.

‘पृथ्वी’ म्हणजे पसरलेली. ‘धरा’ म्हणजे धारण करणारी. ‘भूमि’ म्हणजे तन्हेतन्हेच्या पदार्थना जन्म देणारी. ‘गुर्वी’ म्हणजे भारी, वजनदार. ‘उर्वी’ म्हणजे विशाल. ‘क्षमा’ म्हणजे सहन करणारी. आम्ही लाठ हाणली तरी ती सहन करते. अशा प्रकारे एकेक शब्द म्हणजे गुणवाचक आहे. एकेका शब्दाबरोबर त्याचा एकेक गुण ध्यानांत येतो. कवि कविता करतांना किती किती मात्रांचा शब्द पाहिजे हे पाहतो. अमुक एक मात्रांचा पाहिजे असेल, तर तो जुळवतो व एक छंद बनवतो. आणि छंद बनवण्यासाठीच हे इतके शब्द आहेत, असें समजतात. परंतु हे सर्व शब्द केवळ छंद बनवण्यासाठी नसून एकेका वस्तूतील विशेष गुणदर्शन घडवण्यासाठी आहेत. तेव्हां आपण व्यापक, दूरवर पसरलेली ‘पृथ्वी’ म्हणतो, तेव्हां त्या पदार्थाकडे आपण आंतरिक दृष्टीने पाहूं लागतो. अशा तन्हेने संस्कृत शब्दांत विचार भरलेला आहे. प्रत्येक शब्द आपल्याशी जणू बोलतो. इंग्रजी शब्द अशा तन्हेने बोलत नाहीं. ‘वॉटर’ हा शब्द कांही बोलत नाहीं. आम्हीच जर त्याच्याशी बोलू ल्यगलो

तर ती गोष्ट निराळी, परंतु संस्कृत शब्द आपल्याशी बोलायला लागतो, ‘पयः’ पोषण करणारा ‘पानीयम्’ तृप्त करणारा, ‘उदकं’ अंतरांतून बाहेर आलेला. ‘समुद्र’ हा शब्द छोटासा दिसतो खरा, परंतु तो गोष्टी करतो. ‘सम्’ म्हणजे चोहोंबाजूला समान रीतीने पसरलेला. ‘उद्’ म्हणजे वर आलेले पाणी आणि ‘सम्’ म्हणजे अल्हाददायक खेळत असलेला, उसळत असलेला. तेव्हां ‘समुद्र’ म्हणजे ‘सम्+ उद्+रम्’.

‘समुद्रात् उर्मिः मधुमान् उदार्’

वेदानें म्हटलें आहे की, या हृदयांत समुद्राप्रमाणे असंख्य भावना उठत आहेत. हे हृदय म्हणजे जणू समुद्रच आहे. समुद्राचें हश्य या हृदयांत प्रकट होतें. ‘सी’ (sea) म्हटलें तर काय कळणार? आहे एक पदार्थ. कारण? तो शब्द बोलत नाही, मुका आहे.

‘दुर्घम्’ म्हणजे दोहन केलेला, साररूप. ‘घृतम्’ म्हणजे अत्यंत पवित्र निर्मल, कचरा काढलेला. ‘घृतं मे चक्षुः’ विश्वामित्र म्हणतो : ‘माझे डोळे म्हणजे जणू तूप आहे’—इंग्रजी अथवा दुसऱ्या कुटल्याहि भाषेत असें कोणी म्हटलेले आढळत नाहीं. ‘घृतं मे चक्षुः’ म्हणजे ‘माझे डोळे इतके पवित्र आहेत, की कसल्याहि प्रकारचे पाप ग्रहण करण्याची शक्ति त्यांच्यांत नाहीं. ते अत्यंत निर्मल आणि स्वच्छ आहेत.’

‘आगी’ म्हणजे Fire. फायर म्हटल्यानें काय कळलें? कांही नाही. परंतु आगी म्हणजे ‘अंजनात् आगीः’ एकरूप प्रकट झालें, व्यक्त झालें. ‘वन्धि’ म्हणजे

जो वाहक आहे, संदेश घेऊन जातो तो. यशांत आहुति टाकली तर अग्रि आपली भक्ति वर ईश्वराकडे पोहोचवितो. तेव्हां ‘अग्रिमीळे पुरोहितम्’ याच्या-ऐवजीं ‘वन्दिमळे पुरोहितम्’ हे नाहीं चालणार. अगर्दीच निराळा अर्थ होईल. अशा तन्हेने एकेका शब्दाचें कांहीं विशेष महत्त्व आहे. संस्कृतमध्ये एकेका शब्दाला व्यक्तित्व आहे. ‘पीयूषं’, ‘अमृतं’ आणि ‘सुधा’ हे तीन शब्द अमृतासाठीं आहेत, परंतु प्रत्येकापासून विशेष अर्थाचा बोध होतो. ‘अमर निर्जरा देवाः’ अमरकोशाचा आरंभच या वाक्यानें होतो. पण ‘अमरा’ निराळे आणि ‘निर्जरा’हि निराळे. अमर तो की जो मरत नाही. परंतु समजा की, एक वृद्ध आहे; रोगानें पिडलेला आहे, तर तो काय अमर होणें पसंत करील? तो ईश्वराची प्रार्थनाच करील की, ‘मला लौकर घेऊन जा.’ म्हणून ‘निर्जरा’ म्हटलें आहे. ‘निर्जरा’ म्हणजे जरारहित. जरारहित जो असेल, सो अमर होऊं शकतो.

शब्दांतर्गत प्रवेश

संस्कृतच्या शब्दकोशांतहि काच्य आहे! एकेका शब्दाची किती तरी प्रकारची स्फुत्पत्ति असते. एका शब्दाचे अनेक अर्थ आणि अनेक अर्थाचा एक शब्द! म्हणून संस्कृतमध्ये जेवढ्या निर्मलपणाने वाक्दर्शन होते तेवढे क्वचित्तच दुसऱ्या कुठल्या भाषेत होत असेल. मला सांगावयाचे आहे तें हें की या देशांत शब्दशाक्ति पुष्कल आहे. अंग्रेजिक, ग्रीक, लॅटिन या भाषांतहि कांहीं शक्ति आहे. त्यांच्याशी थोडी तुलना होऊं शकते; परंतु संस्कृत-

मधला शब्द जसे व्याख्यान द्यायला सुरुवात करतो, तसें या भाषांतील शब्द देत नाहीत. ‘घट’ हा शब्द आहे. ‘घट’ म्हणजे घडा-घागर. परंतु ‘घट’ म्हणजे शरीर असाहि अर्थ होतो. घागरात पाणी ठेवतात, तसें या शरीरांत काय आहे? पाणीच भरलेले आहे पूर्ण कुंभ-पाण्यानें भरलेली घागर घेऊन आपण स्वागत करतो. यामधून आपल्याला काय दाखवावयाचे असते? ‘अगमचे हें सारे हृदय भक्ति-भावनेने भरलेले आहे’—या अर्थानें हा ‘घट’ शब्द उपयोगी पडेल. नानकांनी म्हटलें आहे: “प्रभू घट घट में भरा है।” माझ्यासमोर जे बसले आहेत, ते सर्व ‘घट’च आहेत. सर्व भरलेले आहेत, परंतु कशानें भरलेले आहेत कुणास ठाऊक? कांहीं निरूपयोगी वस्तूनींहि भरलेले असू शकतील. सांगण्याचा मथितार्थ असा की, ‘घट’ शब्दांतील ही जी खुंची आहे, ती पॉट (Pot) शब्दांत कांहीं येत नाहीं. कारण ‘घट’ याची एक घटना आहे ना? आपल्यां या शरीराची एक घटना आहे. ‘घट’ हा शब्द ही घटना सूचित करतो. अशा तन्हेने इंग्रजी, फ्रेंच आदि आपल्याला त्यांच्या आंत प्रवेश करूं देत नाहीत. परंतु येथील शब्द असा प्रवेश करूं देतात. आणि म्हणूनच शब्दांची शाक्ति प्रकट होते.

आपले दुर्लक्ष

‘चक्षु’ शब्द आहे. ‘चक्ष’ हा घातु निर्मलतेचा, स्वच्छतेचा द्योतक आहे. डोळ्यांनी जेवढे आपण बोलतों तेवढे तोंडांनी बोलत नसतों. आपल्याला रुग्ण

येतो, तेव्हां डोळे बोलतात. अंतःकरणांत करुणा असेल, तर डोळे बोलतात. शब्दां-पेक्षांहि अधिक प्रकाश डोळे देत असतात. त्याचप्रमाणे 'व्याचक्षते' म्हणजे व्याख्यान देणे चक्षुपासूनच व्याख्यान हा शब्द निघाला. आम्हां हिंदुस्तानच्या लोकांची महापुरुषांच्या दर्शनावर जेवढी श्रद्धा आहे, तेवढी कांही व्याख्यान ऐकण्यावर नाही. महापुरुषांच्या डोळ्यांवाटे जें दिसतें, तें कोणत्याहि अन्य रीतीनें प्रकट होत नाही. त्यांच्या डोळ्यांत कारुण्य भरलेले असते. 'कारुण्य' म्हणजे काय? Mercy, Kindness कांहीहि म्हणा; अर्थ प्रकट होत नाही. परंतु 'करुणा' काय सांगते? कांही ना कांही करण्याची प्रेरणा देते. हृदयांत प्रेम आहे, पण ते व्यक्त करण्याची प्रेरणा नसेल, तर ती करुणा नव्हे. करुणा स्वस्थ बसत नाही. लोक विचारतात; 'बाबा कां फिरत आहे? इतके फिरतो आहे, थकवा कसा नाही?' तेव्हां ही जी 'करुणा' आहे ती बाबाला फिरवीत आहे. तीच त्याला कांही तरी करण्याची प्रेरणा देत आहे. ती बसू देत नाही. एखाद्या लहान मुलाला जर विचू चावला तर काय आपण पहात बसतो? त्यांच्या सेवेसाठी एकदम धांवून जातो. करुणा जागेवर स्वस्थ बसू देत नाही. आणि हेच तिचे विशेष लक्षण आहे. माझ्यापुढचें हें शुभ्र वस्त्र मी पाहातो आहें. शुभ्र म्हणजे काय? 'शुभ्र' म्हणजे पवित्र. 'शुभ्र' म्हणजे केवळ White नव्हे. 'शुभ्र' या शब्दाशीं त्याचा संबंध आहे. 'शोभा' याहि अर्थाशीं त्याचा संबंध आहे. तेव्हां 'शुभ्र' या शब्दांत सौंदर्य आणि पावित्र्य एकरूप झाले आहे. पुरुं आकाशांत

'शुक्र' चा उदय होतो. शुक्र पवित्र आहे. 'शुचि' या शब्दापासून 'शुक्र' हा शब्द बनलेला आहे. शुक्राला पाहतांच पावित्र्याची भावना प्रकट होते. आतां आकाशांत 'सूर्य' आहे. तो सर्वांना प्रेरणा देतो. 'सू' धातूपासून 'सूर्य' हा शब्द बनला. 'सू' म्हणजे प्रेरणा देणे. 'मित्र' शब्द आहे. मित्र काय करतो? प्रेम करतो. सूर्याला 'मित्र' ही संज्ञा हिंदुस्थानचे लोक देतात. आपल्या किरणांच्या द्वारा तो प्रखर वाटला, तरी आपण त्याला शाब्रत नाही. मित्र तोच होऊं शकतो की जो आपल्याकडून कार्य करवून घेतो. आपण झोपलेलों असतो, तेव्हां तो उठवतो, बसलेलों असतो तेव्हां काम करवून घेतो; हें सर्व करणाराच मित्र होय. तेव्हां 'मित्र' ही संज्ञा केवळ सूर्यवाचक नाही, तर प्रेमानें सर्वांची सेवा करणारा, असाहि अर्थ त्यांत आहे. मी येथे बसलों आहे, खोलीचे दरवाजे बंद आहेत, सूर्यनारायण तिकडे उगवत आहे, तेव्हां तो काय करील? बाहेरच बसून राहील. माझी सेवा करण्यासाठी, सेवक या नात्यानें तो दरवाजावर हात ठेवून उभा राहील. मी थोडासा दरवाजा उघडतांच थोडासाच अंत येईल. एकदम सगळे दार उघडीनि तर तोहि आंत मुक्त प्रवेश करील. परंतु दरवाजा बंद आहे म्हणून दांराला धक्का देणार नाही, बाहेरच उभा राहील. ही 'मित्रा'ची मर्यादा आहे. कधीहि गैरहजर राहणार नाही. मालकहवे तर उशीरापर्यंत झोपून राहील, पण तो नाही झोपणार. सेवकांचे संपूर्ण चित्र आपण सूर्योत पाहूं शकतो. अशा रीतीनें शब्द आपल्याशीं बोलत असतात.

भारतांत अशा प्रकारची साहित्यशक्ति आहे, यांकडे आत्मांपर्यंत आपलें लक्ष मेले नव्हते. आपण जीवनाच्या आंत जोंपर्यंत प्रवेश करणार नाही, तोंपर्यंत आपले लक्ष या गोष्टीकडे जाणार नाही. ‘सुमन’ म्हणजे उत्तम पुष्प. तें आपण अर्पण करतो; म्हणजे आपले जें जें स्वच्छ, निर्मल मन आहे, तेंच आपण अर्पण करीत असतो. ‘सुमन’ या शब्दांतली ही खुबी दुसऱ्या शब्दांत नाही. हे सर्व धनांत घेऊन आम्हांला आमचे चितन नीट रीतीने करावयाचे आहे आणि तेज्ज्ञांच दुसऱ्या देशापेक्षां हिंदुस्तानचे चितन निराळ्या प्रकारचे होईल.

शब्दांची आवक

आज काय होत आहे? वाहेसून—Imported-शब्द आणले जात आहेत. ते शब्द आमच्या भाषेवर लादले जात आहेत, परिणाम असा होतो की, हे शब्द कांही आमच्या जीवनाशी Assimilate—एकरूप होत नाहीत.

आतां ही ‘सेक्युलर स्टेट’ ची कल्पना आहे, ही कल्पना अगदी एकोणी स्वरूपाची आहे. आम्हांला ती assimilate होऊ शकत नाही. युरोपांत तशी परिस्थिति हीतीं, त्यामुळे तशा प्रकारचा रिवाज चालू शकत होता. हिंदुस्तानांत धर्म या शब्दाचा उदय झाला. धर्म म्हणजे काय? सर्वोना घारण करणारा, ‘स्टेट’ चैंहि घारण करणारा. ‘स्टेट’ चा धर्मांशी कांही संबंध नाही, असे जर कोणी म्हणेल, तर त्याचा हिंदुस्तानांत अगदीच निराळा अर्थ होईल, ‘सेक्युलर म्हणजे काय परलोकाचा विचार न करतो या इंहेलेकाचा विचार करणारीच संस्था!

आणि तरीहि ‘एकता,’ ‘समता’ या गोष्टीवर विश्वास! या विशेषी कल्पना कशा मानल्या जातात? इहेलेकाची प्रतिष्ठा करू आणि सर्वोना जर सारखा मताधिकार देऊ, तर मग आतां सांगा समान मताधिकाराचे अधिष्ठान भौतिक सुष्टीला काय अनुकूल आहे? याचे उत्तर त्यांच्याजवळ नाही. बाब्य समानता तर कुठल्याहि परिस्थितीत होऊ शकत नाही. कारण एवादा बलवान् असतो तर दुसरा दुर्बल असतो, बुद्धिवद्धलहि तेंच. कोणाला बुद्धि असते तर कोणाला नसतेच. एकाच घरांत ज्ञानीहि असतो अणि अज्ञानीहि असतो. तेहां सर्वोना एक मताचा अधिकार देण्यांत काय न्याय आहे? याचे उत्तर आध्यात्मिक सृष्टीत गेल्याचिवाय मिळागार नाही. आपण सर्वोना एक मताचा अधिकार दिला आहे, म्हणजेच आपण आधिक प्रकार कबूल केली आहे. बुद्धीचीच जर मर्यादा घालत घेतली असती तर माणशी एकमताचा विचार खतमू झाला. असता, पण तरीसुद्धा आपण सर्वोना एक मत दिले आहे; तेहां कसले साम्य पाहिले? भौतिक साम्य पाहिले? नाही. आधिक साम्य पाहिले. याचाच अर्थ असा की आपण आत्माची एकता मान्य केलेली आहे, तेहां आम्ही केवळ भौतिक चितनच करतो हा दावा करतां येणार नाहो. म्हणजे ‘सेक्युलर स्टेट’ मध्ये ‘आध्यात्मिक मूल्य’ मान्य केले. ‘सेक्युलर स्टेट’ या शब्दाची न्यूनता ध्यानांत आली, तेज्ज्ञांच सर्वोना एक मताचा अधिकार देण्यांत आला. योग्य शब्दांचा उपयोग केला गेला तर ठीक, नाही तर त्यायोगें खुक्कीचीहि घारणा होऊ शकते. ‘हिंडिपेंडन्स’ हा किंती अर्थशून्य शब्द आहे. जगांत

काय चालते ? प्रत्येक व्यक्ति एकमेकावर अवलंबून असते. तेव्हां मग कुठें आहे इंडिपैडन्स. परंतु ‘स्वराज्य’ हा शब्द Positive अर्थ दर्शवितो. तें राज्य स्वतःचे असते. स्वयंप्रकाशित असते. आज येथे आम्ही परदेशांतलीच बुद्धि घेतो, तेव्हां मग हे ‘स्वराज्य’ करै हीणार ? केवळ आम्ही आमचे राज्य चालवतो, एवढानें काय स्वराज्य झाले ? वेदांत आदिलाला स्वराज्याची उपमा दिली आहे. सूर्य आहे ‘स्वराद॑’, कारण तो स्वयंप्रकाशित आहे. चंद्र आहे परप्रकाशित. वेदांत अत्रिमङ्गलांत म्हटले आहे : ‘येतमहि स्वराज्ये’— स्वराज्यासाठी आम्ही प्रयत्न करीत आहोत, त्या काळीं त्यांच्यावर कोणाचें तरी राज्य होतें, अथवा ते परतंत्र होते, अशी तुमची कल्पना आहे काय ? परंतु तसा अर्थे नाही. त्याचा अर्थ असा आहे की जोंकर बुद्धि आत्मनिष्ठ होत नाही, तोंवर त्वराज्य नाही. आंतुन प्रकाश मिळेल, तरच स्वराज्य प्रकट होईल. परंतु आपण म्हणतां ‘इंडिपैडन्स’; पण कोणाचे कोणाशी पटत तर नाही !

सोशैलिज्म—एक अर्थशून्य शब्द

आतां म्हटले जातें की ‘सोशैलिस्टिक स्टेट’ वनवायचें अहि हिटलरचाहि एक ग्रकारस्वा सोशैलिज्मसच होता. या शब्दांतुन कांहीं अर्थच निघत नाही. व्यक्तीले समाजापासून अलग काढले जाते आणि समाज व्यक्तीपासून निराळा. समजला जाते, तेव्हां मग कसा अर्थ निघणार ? जे कल्पनेतहि अलग होऊं कशत नाही ते अगोदर अलग केले गेले आणि मग दोघां-मघाला संघर्ष मान्य कैला गेला आतां म्हणतात, हा संघर्ष मिटविण्याकरितां सोशैलिज्म आणला पाहिजे.

आज प्रत्येकजण आपल्यापला स्वार्थ पाहतो आहे. सर्व चितनच चुकीच्या मार्गानें चाललेले आहे. जोंपर्यंत आपण आपल्या शब्दांची शक्ति जाणणार नाही आणि जोंपर्यंत आपण पश्चिमेक्कडून शब्द घेत राहू, तोंपर्यंत आपले चितन अशांच चुकीच्या मार्गानें चालू राहणार. आपण आपल्याच शब्दांत चितन करूं तर सर्व दुनियेपेक्षां आपले चितन निराळे होईल आणि हे सर्व साहित्यिकांना करावाचे वाहे. इंग्रजी, चिनी, जपानी, फ्रेंच अनेक भाषांतून साहित्य आहे. जी चांगली गोष्ट वाहे. आणि आपल्या लायक वाहे ती तेथून घेतली पाहिजे हे खरे आहे. पण अशीच गोष्ट आपण घेतली पाहिजे की जी आमच्या शब्दांत बसते. ती गोष्ट जर आमच्या शब्दांत नीट बसत असेल तर ती आपल्या दृष्टीनें ठीक आणि नीट बसत नसेल तर चुकीची आहे, असै समजले पाहिजे. आपल्या चितनांत पुष्कलसे चुकीचे शब्द आहेत. परिणामी चितनच चुकीचे होत आहे. म्हणूनच शब्द-शोधनाचे कार्य साहित्यिकांनी केले पाहिजे, लोकांच्यासमोर योग्य शब्द ठेवले पाहिजेत. आणि तेव्हांच पुष्कळरशी भांडणे मिटतील.

हे सारे सत्पुरुषांचेच कार्य

आज एका यूस्थांनी मला प्रश्न विचाराला की, ‘अनेक संत पुरुष होऊन गेले. त्यांनी किंत्येक गोष्टी सांगितल्या, परंतु जवरदस्ती कैल्यादिवाय का कोठले काम होऊं कशकते ?’ परंतु इतके साधुसंदर होऊन गेले म्हणूनच आम्ही आज जरे आहोत तसे राहिलो आहोत, हे लक्षांत घेतले पाहिजे. ते जर नसते तर आपण जनावर वनलों असतो. आपण कोट्यां कोठवर आलों आहोत याचा विचार

करा. महाभारतांत प्रसंग आहे, प्रश्न उद्भवला आहे की, पत्नीवर पतीचा हक्क आहे की नाही? त्या वेळी हा प्रश्न फार कठिण वाटला. माठमोठे ज्ञानी, विद्वान् लोक तेथें होते. परंतु भीष्म, द्रोण, विदुर सर्वज्ञ विस्मित बनले. कोणीहि या प्रश्नाचें उत्तर देऊ शकलें नाही. परंतु आजचा लहान मुलगाहि या प्रश्नाचें उत्तर जाणतो. विदुर म्हणजे काय? पाणिनीचे सूत्र आहे: 'यथा विदुर भिदरी' भेद करण्यांत अत्यंत प्रवीण तो भिदुर. भिदुर म्हणजे तोडणारा-फोडणारा. तोडणारे-फोडणारे तर वज्र असते. वज्रालाच भिदुर म्हणतात. सूत्रांत हेच सांगितलें आहे की विद् आणि भिद् हे दोन धातु असे आहेत की ज्यांना 'उरु' प्रत्यय लावून विशेष अर्थाचे शब्द बनले आहेत. 'भिद्' धातुला 'उरु' प्रत्यय लावून 'भिदुर' शब्द बनला. त्याचा अर्थ होतो भेद करण्यांत प्रवीण. आणि 'विद्' धातुला 'उरु' प्रत्यय लावून 'विदुर' हा शब्द बनला. त्याचा अर्थ होतो महाज्ञानी. असा महाज्ञानी तेथें बसला होता. पण तरीमुद्भान्निर्णय होऊं शकला नाही. प्रश्न असा होता की चैतन्यमय प्राण पणाला लावतां येतो की नाही? धर्मराज धर्मनिष्ठ, सत्यनिष्ठ राजा होता. त्याला द्यूताचें निमंत्रण दिलें गेलें तेव्हां तो 'नाही' म्हणून शकला नाही. नकार देणे हे धर्माच्या विरुद्ध आहे, अशी त्याची समजूत. आज द्यूत खेळणे खेळायदेशीर आहे, अनैतिक आहे, असे कायदाहि म्हणेल. परंतु धर्मराज त्या वेळी नकार देऊ शकला नाही. अधर्म होईल अशी त्याला भीति वाटत होती. केवळ्या संकुचित कल्पना होत्या! परंतु त्या काळा-

पासून या काळापर्यंत आपण आलो आहोत. हे सरें सत्पुरुषांचेच कार्य आहे.

शब्दशुचित्वाकडे लक्ष घाव

आज जगांत सर्वज्ञ जागतिक शांततेकरतां (World peace) प्रयत्न करीत आहेत. परंतु होत मात्र कांहीच नाही. याचा अर्थ मात्र असा नव्हे की संतानीं आणि महापुरुषांनी जै कार्य केले आहे त्याचा कांहीच प्रभाव पडलेला नाही. 'पीस' आज अशासाठी नाही की त्या शब्दांत कांही अर्थाचे नाहीं. तो शब्दच अर्थशून्य आहे. ज्याला आपण 'शांति' म्हणतों ती 'पीस' नव्हे. ही 'पीस' तर Voilent (हिंसक) होऊं शकते. एखाच्या देशावर व्यापारी बहिष्कार घातला जातो. ही अगदी 'पीसफुल अँकशन' आहे. परंतु त्यांतही 'हिंसा' होते. तेव्हां ही 'शांति' नव्हे. 'शांति' या शब्दाचा 'पीस' या शब्दाशीं कांहीहि संबंध नाहीं. 'पीसफुल' म्हणजे प्रत्यक्ष लाठी चालवणार नाही इतकेच. मग युक्ति-प्रयुक्तिनें केलेले कामहि 'पीसफुल' समजले जाते. म्हणून 'पीस' हा शब्द विश्वशांति स्थापन करण्याच्या दृष्टीनें अगदी कुचकामाचा शब्द आहे. पाश्चात्य शब्दांमुळे आपल्या चिंतनांत सर्व विचार-दोष शिरतात. म्हणून यापुढे आतां साहित्यिकांना एवढेच करावयाचें आहे की त्यांनी शब्दशुचित्वाकडे लक्ष घावै. शुद्ध शब्दाचा जर आविष्कार होईल, तर आचारविचाराहि शुद्ध होईल.

वंशाश्रेष्ठत्व

आणि

वर्णश्रेष्ठत्व

‘जगांत कांही मानव-वंश हे इतर मानव-वंशांपेक्षां श्रेष्ठ आहेत, म्हणून त्यांनी जगावर प्रभुत्व गाजवावें आणि इतर मानव-वंशांनी आपली कनिष्ठता ओळखून आपखुषीने त्या श्रेष्ठांचे दास्य पत्करून सुखाने राहावें,’ अशी कल्पना प्राचीन कालापासून आजतागायत्र प्रचलित आहे. या कल्पनेपोटीच गोच्यांनी काळ्या लोकांना पायदळी तुडविले आहे, युरोपीय लोकांनी आशियाई लोकांवर वर्चस्व गाजविण्याचा सतत प्रयत्न केला. आहे, ‘आर्यन्’ लोकांनी यहुद्यांना छळले आहे. ही वंशश्रेष्ठत्वाची कल्पना कितपत बरोबर आहे ? तीत कितीसें तथ्य आहे ?

या प्रश्नाचा विचार समाजशास्त्रानें आपल्यापरी केला आहे. आतां या प्रश्नाचा उलगडा करण्यासाठी मानसशास्त्राहि आपल्या पद्धतीनें प्रयत्न करीत आहे. या पद्धतीत माणसाचा मनोविकास आणि बुद्धिविकास मापला जातो. आफ्रिकेतील निग्रो आणि महाराष्ट्रांतील ब्राह्मण यांच्या बुद्धीचे मोजमाप घेऊन जर असें आढळलें की, निग्रो व ब्राह्मण यांमध्ये बुद्धीचे

दोन

भ्रामक

कल्पना

परिमाण सारखैच आहे, तर निग्रो हा ब्राह्मणापेक्षां कनिष्ठ, निदान बुद्धीने कनिष्ठ असें म्हणतां यायचे नाहीं.

बुद्धिमापनाची रीत

हे बुद्धिमापन करण्याची रीत कोणती ? एक क्रैंच मानसशास्त्रज्ञ आल्फ्रेड बिने यानें एक ‘बुद्धिमापन-कसोटी’ तयार केली. त्याने कांहीं विशिष्ट सोप्या सोप्या प्रश्नांचे गट तयार केले. अमका प्रश्न-गट इतक्या वेळांत सोडविणाऱ्या माणसाचे मानसिक वय असुक असें ठरविणारी कसोटी अनेक प्रयोगांमधीं त्यानें तयार केली. या कसोटीचाच उपयोग करून विविध मानव-वंशांची बुद्धिविषयक भिन्नता अजमावून पहाण्याचा प्रयत्न अनेक मानसविशांनी सध्या चालविला आहे.

ही कसोटी लावतांना अर्थातच ज्यांना प्रश्न विचारायचे त्यांची सांस्कृतिक आणि साप्राजिक पार्श्वभूमि लक्षांत ध्यावी लागते. अमेरिकन मानसविज्ञ एस. एल. प्रेसी याने एक गमतीचे उदाहरण आपल्या ‘सायकॉलैंजी अँड धि न्यूअर एज्युकेशन’ या ग्रंथांत दिलें आहे

गंमतीचे उदाहरण

केटकीतील डोंगराळ मुलखांतल्या मुलांचे बुद्धिमापन एक संशोधक करीत होता. हा मुलख मागासलेला व शिक्षणाच्या सोयी कमी असलेला असा होता. या संशोधकानें आपल्या प्रश्नावर्णीतला पुढील एक प्रश्न एका मुलाला विचारला,—

‘जर तूं दुकानांत जाऊन सहा सेंटची चिकी विकत घेतलीस आणि दुकानदाराला दहा सेंट दिलेस तर तुला किती सेंट परत मिळतील ?’

मुलानें उत्तर दिलें, ‘माझ्याशी दहा सेंट कधी असतच नाहीत, नि कधी मिळालेच तर मी ते चिकीसाठी खर्च करणार नाही. आधीं घरांत आईच तर चिकी तयार करते !’

परीक्षकानें पुन्हा प्रयत्न करून पाहिला, ‘समज,’ तो म्हणाला, तूं दहा गाईच रायला घेऊन गेलास. त्यांतल्या सहा कुठे हरवल्या तर तूं घरी किती गाईना परत आणशील ?’

मुलगा म्हणाला, ‘आमच्या घरीं दहा गाई नाहीत. पण असल्या आणि सहा हरवल्या तर मला घरीं परत जायचं घाडसच करवणार नाहीं !’

परीक्षकानें अखेरचा प्रयत्न करण्यासाठीं पुन्हा विचारले, ‘शाळेत दहा मुळं असलीं आणि त्यांतल्या सहाना कांजिण्या आल्या तर बाकी मुलं शाळेत किती रहातील ?’

‘शून्य !’ तत्काळ उत्तर मिळाले, ‘शून्य ! कारण इतर मुलांनाहि कांजिण्या होण्याची भीति वाटेल नि तीहि शाळेत येणार नाहीत.’

परिस्थितीचे महत्त्व

या विशिष्ट उदाहरणांतील मुलगा दहातून सहा उणे करूं शकत नाहीं असा याचा अर्थ नाहीं. परंतु प्रश्नांतील परिस्थिती ही किंतपत खरी मानायची याबाबतचा मुलांचा समज हाहि त्याचे बुद्धिमापन करतांना विचारांत घ्यावा लागतो.

एखादा अस्पृश्य मुलाला जर तुम्ही प्रश्न केलात की, ‘समज, तूं नि एक ब्राह्मण मुलगा असे दोघेजण फुलं घेऊन देवळांत पूजा करायला गेलांत...’ तर तुमचा प्रश्न पुरा होण्याच्या आंतच तो भयानें गर्भगळित होऊन जाईल; मग प्रश्नाचे उत्तर देणे दूरच राहिले !

बुद्धिमत्तेचे मापन करतांना ज्यांना प्रश्न विचारायचे त्याची रहाणी व संस्कार या गोष्टी अवश्य विचारांत घ्याव्या लागतात. प्रो. एस्. डी. पोर्टियस यांनी ‘धि सायकॉलैंजी ऑफ ए प्रिमिटिव पीपल’ या आपल्या ग्रंथांत एक मजेदार अनुभव दिला आहे. ऑस्ट्रेलियन खुज्या टोळीवाल्या लोकांच्या एका गटाचे बुद्धिमापन ते करीत होते. त्यांनी अनेक व्यूहांचीं चित्रे काढलें होतीं, व त्या व्यूहांतून वाट काढण्याचा प्रश्न त्यांनी त्या गटांतील टोळीवाल्यांना विचारला होता. प्रत्येक माणसानें स्वतंत्रपणे आपल्यापुढील व्यूहांत रेषा काढून व्यूहावाहेर पडण्याचा मार्ग दाखवायचा होता. पण या ऑस्ट्रेलियन राहिवाशांना हा प्रश्नच मोठा विचित्रपणाचा होता. काण असें कीं, आपले सगळे प्रश्न एकमेकांची सल्लामसल्लत घेऊन सोडविण्याची त्यांची जन्मजात रीत आहे. त्यामुळ जेव्हां व्यूहांतून वाट दाखवितांना

ते अडत, तेव्हां परीक्षक आपल्याला मदत करीत नाही या गोष्टीचैं त्यांना स्वाभाविक मोठे नवल वाटे. अर्थातच या कसोटीत बस्तुतः त्यांच्या ठिकाणी असलेल्या अंगभूत बुद्धिपेक्षां कमे बुद्ध असल्याचैं दर्शविणारे गुण त्यांना मिळाले यांत आश्रय नाही.

संस्कारांचे महत्त्व

स्पृहीत झटपट आपल्यापुढील काम संपवून इतरांवर ताण करण्याची वृत्ति आपल्या 'पुढारलेल्या' समाजांत आढळते. पण ही वृत्ति जिथे नाही तिथे आमच्या संस्कृतीला साजेशा कसोट्या निरर्थक ठरतात. ऑटो किलनबग यांने याकिमा नांवाच्या एका अमेरिकन इंडियन टोळींत तेथील समाजजीवनाचैं संशोधन चालविले होते. त्यांने कांहीं 'कृति-कसोट्या' तयार केल्या होत्या. निरनिराळ्या आकाराचे लांकडी ठोकळे मुलांना देलळन त्यांची विशिष्ट आकृति झटपट कर्मित कमी वेळांत बनवून दाखवायची, अशी ही कसोटी होती. पण या 'रेड इंडियन' मुलांना 'हा एवढी धांदल कां करतो' हेच कळेना. त्यांचैं सगळे जीवन शांत नि सावकाश. त्यांत धांदलीचा संबंध क्वचितच येई. त्यामुळे त्यांनी आपल्या संस्कारानुसार सावकाश ते ठोकळे रचले. अर्थातच सुधारलेल्या गोन्या मुलांपेक्षां त्यांना वेळ अधिक लागला; पण त्यावरोबरच त्यांच्या चुका त्या प्रमाणांत खुप कमी झाल्या.

याच मानसविज्ञाने 'दक्षिण डाकोटा' मुख्यांतील डाकोटा इंडियनांची कसोटी पहाण्याचे प्रयोग केले होते. या इंडियनांच्या रीतीभावींत एक रीत अशी आहे की, अनेक लोकांना एक प्रश्न

विचारला असला आणि त्या अनेकांपैकी एखाद्याला त्या प्रश्नाचैं उत्तर देतां येत नसले, तर त्याच्यादेखत दुसऱ्या कोणी उत्तर देणे हें चांगले नव्हे. याच इंडियन मुलांत अशीहि भावना दृढ केलेली असते की, आपल्याला एखाद्या प्रश्नाचैं उत्तर नकी माहीत नसले तर केवळ तकांने कांहींतरी उत्तर द्यायचैं नाहीं. या मुलांना प्रश्न विचारले म्हणजे ती अंदाजी उत्तर कधीं देत नाहींत. स्वाभाविकच त्यांना कसोटीत गुण कमी मिळतात.

प्रो. एस. ई. अँश यांनी अंरिज्जोना-मधील होपी इंडियन मुलांच्या बुद्धीचैं मापन करण्यासाठी कांहीं कसोट्या ठरविल्या. या मुलांमध्ये एकमेकांशीं स्पर्धा करणे हें वाईट असें चिंबविलेले असें. एकदां या मुलांचैं बुद्धिमाप करण्यासाठीं शिक्षकांने फळ्यावर गणिताचे कांहीं साधे प्रश्न लिहिले आणि नंतर मुलांना फळ्यासमोर रांगेत उभे केले. आपले उत्तर तयार झाले की त्या मुलांनै फळ्याकडे पाठ करायची असें शिक्षकांने सांगितले होते. परंतु आपले उत्तर तयार झाले की मुले इतरांकडे पाहूं लागली, व सगळ्यांनी उत्तर काढले अशी खात्री झाल्यावर मगच सर्वांनी एकदम फळ्याकडे पाठी फिरविल्या।

या सर्व उदाहरणांमागील तत्त्व असें की, कोणालाहि बुद्धिमापनाच्या कसोट्या लावतांना त्या व्यक्तीच्या सांस्कृतिक पार्श्वभूमी-प्रमाणे कसोटी पहाण्याचा त्याचा दृष्टिकोन असणार, हें लक्षांत घेतले पाहिजे त्यामुळे त्या कसोटीत त्याला अमुक गुण मिळाले नाहींत म्हणून त्याची बुद्धीच कमी आहे, असा सिद्धांत मांडतां येणार नाहीं.

परिस्थितीचा परिणाम

बुद्धिमापनाच्या प्रत्येक कसोटील जर अशी संस्कृतीची मर्यादा असेल तर या पद्धतीने निरनिराळ्या मानव-वंशांमधील साधमर्य अथवा वैधमर्य ओळखण्याचा मानसशास्त्राला कांहीच मार्ग नाही काय ? दोन भिन्न संस्कृतिगटांतील माणसांचे चालू पद्धतीने बुद्धिमापन करून पाहिले आणि त्यांत कमी-अधिकपणा दिसला तर असें म्हणावै लागते की प्रत्येकाच्या भौंवतालची परिस्थिति आणि आनुवंशिक संस्कार यांचा परिणाम होऊन हा कमी-अधिकपणा दिसतो. पण मुळांत हा माणूस अधिक बुद्धिमान् व हा कमी बुद्धिमान् असें म्हणतां यायचे नाही. समजा, दोन भिन्न संस्कृतीच्या माणसांना एकाच परिस्थितीत वाढविले तर मग मात्र त्यांना एकच कसोटी लावून पहातां येण्यासारखी आहे. त्या कसोटीत जर विशिष्ट वंशाचा माणूस सरस व विशिष्ट वंशाचा उणा ठरला तर एक वंश हा दुसऱ्या वंशाहून श्रेष्ठ आहे, असें म्हणतां येण्यासारखे आहे. अशा संशोधनांत शास्त्रज्ञांना काय आढळून आले आहे ?

पॅरिस अथवा न्यूयॉर्क या शहरांतील मुलांचे बुद्धिमापन करतांना जी कसोटी उपयुक्त ठरते ती कसोटी मोद्दांविक किंवा न्यू गिनीमधील मुलांना लावली तर अर्धांतच-न्यूयॉर्कच्या मुलांइतके गुण त्यांना मिळणे कठिण आहे.

पहिल्या महायुद्धांत दहा लाखांवर नीग्रोंची अमेरिकन लष्करांत भरती करण्यांत आली होती. त्या वेळी ते नीग्रो व गोरे अमेरिकन यांना एकच कसोटी लावून पहाण्यांत आली. तीत असें आढळून आले की दक्षिणेकडच्या नीग्रोपेक्षां उत्तरे-

कडील नीग्रो अधिक चलाख आहेत. या गोष्टीचे कारण सहज समजण्यासारखे होते. दक्षिण-अमेरिकेत नीग्रोंवर जेवढी बंधने आहेत, तेवढी उत्तर-अमेरिकेत नाहीत. त्यामुळे उत्तर-अमेरिकन नीग्रोंचा गोन्या अमेरिकन लोकांच्या जीवनाशीं अधिक संबंध आलेला आहे. या कसोटीत आणखीहि एक सूचक गोष्ट आढळली ती ही की, उत्तर-अमेरिकेतील अनेक नीग्रो हे दक्षिण-अमेरिकेतील गोन्या लोकापेक्षां बुद्धीने सरस ठरले. उत्तर-अमेरिका ही दक्षिण-अमेरिकेपेक्षां अधिक पुढारलेली आहे हैं ध्यानांत घेतले म्हणजे या घटनेचा अर्थ क्यूं शकतो.

या कसोट्यांवरून मानसविज्ञाना असें आढळून येऊ लागले की, बुद्धिश्रेष्ठत्व हैं वर्णावर अवलंबून नसून माणसाच्या परिस्थितीवर आणि त्याला मिळगाऱ्या उत्कर्षांच्या संघीवर अवलंबून आहे.

गोरीं माणसें व काळीं माणसें यांच्या भिन्नभिन्न संस्कारांमुळे त्यांच्या बुद्धीचा कमी-अधिकपणा ठरत असेल तर, त्यांच्यावर कसलेच संस्कार होण्यापूर्वी त्यांच्या मनाचा कस पाहिला तर काय आढळेल ? या प्रश्नावर मानसविज्ञानीं संशोधन करून पाहिले. १९४६ सालच्या ‘जर्नल ऑफ जेनेटिक सायकॉलॉजी’ मध्ये, प्रो. आर्नोल्ड गेसेल यांच्या नेतृत्वाखालीं डॉ. बी. पॅर्सनानेक यांनी केलेल्या कांहीं प्रयोगांची माहिती देण्यांत आली आहे. या प्रयोगांत असें आढळलेले की, नीग्रो अर्भके व गोरीं अमेरिकन अर्भके यांच्यामध्ये बुद्धीची समानता आहे.

हैं कसें घडले ? दुसऱ्या महायुद्धांत अनेक निग्रोंना संरक्षण-खायांत, लष्करांत अमेरिकन गोन्यांच्या बाबरी कामे

मिळालीं असल्यामुळे त्यांची] आर्थिक परिस्थिति सुधारली होती. त्यामुळे नीग्रो खियांना स्वास्थ्य लाभले होते. बाळंतपणांत त्यांची हयगय झाली नव्हती. अशा स्वास्थ्यशील परिपरिस्थितीत जन्माला आलेली नीग्रो मुळे तशाच परिस्थितीतील अमेरिकन मुलांच्या इतर्कींच चुणचुणीत ठरली.

अशा तन्हेचे अनेक प्रयोग करून मानसविज्ञांची अशी खात्री झाली आहे की, अमुक मानव-वंश श्रेष्ठ आणि अमुक कानिष्ठ ओंठ ठरविण्याइतकी बुद्धीची विषमता भिन्नभिन्न मानव-वंशांत आढळत नाही. जी भिन्नता दिसते ती परिस्थिति, संस्कार आणि संधीचा लाभ किंवा अभाव यांमुळेच प्रामुख्याने आढळून येते.

शरीररचना व मन

एखाद्या माणसाची मुद्रा पाहून त्याच्या मानसिक स्थितीची कल्पना येते अशी एक समजूत प्रचलित आहे. उदाहरणार्थ, उंच कपाळ हे कुशाग्रबुद्धीचे निर्दर्शक आहे, उतरती हनुवटी दुवळेपणा व अनिश्चय दाखविते, जाड ओंठ कामातुरवृत्ति दर्शवितात, वैरे अनेक समजुती अस्तित्वांत आहेत. निरानिराळ्या मानव-वंशांची शरीररचनेतील भिन्नता ही त्या वंशांच्या श्रेष्ठ-कानिष्ठतेची निर्दर्शक आहे ही कल्पना पुरातन कालापासून चालत आलेली आहे.

पण या बाबतीतहि मानसविज्ञांनी केलेले संशोधन असल्या समजुतीन घडका देणारे ठरले आहे. उंच कपाळाची व अरुंद कपाळाची अनेक माणसें निवळून काढली व त्यांचे प्रमाणभूत कसोट्यांनो बुद्धिमापन केले. तेहां अरुंद कपाळांच्या माणसाहून उंच कपाळांच्या माणसांना अधिक बुद्धि असल्याचे आढळून आलेन नाही.

त्याचंप्रमाणे सोनेरी कॅस व काळेभोर कॅस असलेली, उंच व टॅगू असलेली, वाटोळ्या डोक्यांची व लांघट डोक्यांची, वाटोळ्या डोळ्यांची व अरुंद डोळ्यांची, जाड ओंठांची व पातळ ओंठांची, अशी माणसें घेऊन त्यांची कसोटी घेतां, विशिष्ट शरीररचना आणि बुद्धि यांमध्ये कोणतेहि नातें असल्याचे आढळून आठेनाही.

दोन भिन्नवंशीय व्यक्तींत विवाह झाले तर अशा संभिश्र विवाहांनी होणरी संताति ही बुद्धीने कनिष्ठ असते असा एक समज आहे. सी. बी. डेव्हेनपोर्ट या वंशाशास्त्रज्ञांचे असें म्हणणे आहे की, अशी संभिश्र संताति ही सुसंवादी नसते. अशा वसाहतीत एका वंशाचे कांहीं गुण उतरतील व हे गुण परस्परपूरक नसल्यास त्यांची अवस्था वाईट होईल. तो म्हणतो ‘नीग्रोचे बाहु व तंगड्या हे अवयव त्याच्या धडाच्या मानाने लांब असतात; तर हेच अवयव गोन्या जातीच्या माणसांत आंखूड असतात. आतां नीग्रो-गोरा विवाह नंबंधाने जी संताति होईल तिला जर नीग्रोच्या लांब तंगड्या आणि गोन्याचे आंखूड बाहु लाभले तर जीवनसंग्रामांत त्याला खचित अधिक कष्ट पडतील. जमिनीवरून कांहीं उचलायचे झाल्यास त्याला वाजवीपेक्षां अधिक वांकावै लागेल.’

हे उदाहरण डेव्हेनपोर्टची बाजू फारशी भक्तम करीत नाही. कारण मिश्र-सततीत गोन्याच्या आंखूड तंगड्या आणि नीग्रोचे लांब बाहु उतरले तर त्या माणसांना जीवनसंग्रामांत कमी कष्ट पडतील. जमिनीवरचे पदार्थ उचलतांना त्यांना कमी वांकावै लागेल.

डेव्हेनपोर्टचे निष्कर्ष बरोबर नाहीत असें इतर अनेक वंशशास्त्रज्ञांनी आग्रहाने प्रतिपादन केलें असून, शरीराचा आकार व त्याचे अवयव हे परस्परांना साजेसे संतर्तीत उतरतात असें त्यांचे म्हणणे आहे.

पण हा प्रश्न प्राणिशास्त्रज्ञांचा आहे, मानसशास्त्रापुरते पद्धायचे तर मिश्र-संततीची बुद्धि कमी असते असें म्हणण्या-सारखा पुरावा उपलब्ध झालेला नाही. अर्थात या बाबतातहि शास्त्रज्ञांचा परस्परांच्या मतांशी विशेष पुष्कळच आहे. खुद डेव्हेनपोर्ट आणि मॉरिम स्टेगार्ड्यांनी संशोधन करून असा निर्णय दिला की, निर्भेळ गोरे, निर्भेळ काळे आणि दोहोंच्या मिश्रणानें जन्मलेले 'पिंगट' लोक यांच्या बुद्धिमत्तेचे मापन केल्यावर असें आढळलें की, काळे गोचारांहून थोडे कनिष्ठ ठरले व पिंगट हे काळे व गोरे या दोघांहून अत्यंत कनिष्ठ ठरले.

परंतु अनेक शास्त्रज्ञांनी केलेल्या संशोधनाचा संकलितपणे निर्णय पाहिल्यास असें स्पष्ट दिसते की, वंश-मिश्रण आणि बुद्धिमत्तेचा दर्जा यांमध्ये परस्परसंबंध काहाहि नाहीं.

मानव-वंशानाबत युनेस्कोने अशी अनेक संशोधने पाहून स्वतःचा निर्णय दिला आहे. तो असाः—

'वंश-मिश्रण हे वंशदृष्ट्या कांहों अनिष्ट परिणाम घडविणारे आहे, असें म्हणण्यासारखा निर्णयिक पुरावा उपलब्ध झालेला नाहीं. शारीर दृष्ट्या व मानसिक दृष्ट्या मिश्र-संतति ही अनिष्ट लक्षणे दर्शविणारी विसंवादपूर्ण व मनोविकृति असलेली अशी असते असें म्हणण्यासारखा कोणताहि पुरावा नाहीं मिश्र-संततीचे जे कांहों परिणाम दिसतात ते अखेरीस भोवतालची परिस्थिति आणि इतर सामाजिक कारणे यांवरच अवलंबून असतात.'

आपल्याइकडे ब्राह्मण हे ब्राह्मणतरांहून बुद्धीनें श्रेष्ठ, स्पृश्य हे अस्पृश्यांहून बुद्धीनें सरस असें म्हणणारे लोक खूप आहेत. त्यांना पाश्चात्यांत चाललेल्या या संशोधनाचे अवश्य मनन करावे. वर्णश्रेष्ठत्वाची भावना ही सुसंस्कृति दर्शविणारो नसून दुष्टपणाची, अज्ञानाची व संभाव्य अधोगतीची निदर्शक आहे, ही जाणीव जितकी सार्वांत्रिक होईल तितके तें सर्वानाच हितकर ठरणार आहे.

ए. आर. सावंत अॅन्ड ब्रदर्स
३६३, मंगळदास मार्केट समोर, मुंबई नं. २.

✽ होजियरी ✽ तयार कपडे ✽ फर्निरिंग फॅब्रिक्स
व इतर सर्व तज्ज्ञाचे कापडाचे व्यापारी
रिटेलर्स व होलसेलर्स डे. नं. २२८४४

अन्वययोग व व्यतिरेकयोग

~~~~~ श्री. गजानन लक्ष्मण रेगे, बी. ए., एस. टी. सी. डी. ~~~~

वेदान्तशास्त्राच्या सामान्य वाचकांच्या वाचनांत अन्वययोग व व्यतिरेकयोग हे शब्द मधून मधून येत असतात. परन्तु अन्वय व व्यतिरेक या शब्दांचे पारिभाषिक अर्थन समजल्यामुळे त्यांपासून व्यक्त होणारा अर्थ वाचकांच्या ध्यानीं येत नाही. अशा वाचकांच्या सोयीकरतां अन्वय व व्यतिरेकांचे स्पष्टीकरण शक्य तितक्या साध्या व सोप्या भाषेत करण्याचे प्रस्तुत लेखात योजिले आहे.

योग म्हणजे काय ?

योग हा शब्द युज-जोडणे या संस्कृत धातूपासून ज्ञाला आहे हे प्रसिद्ध आहे. योग शब्दाचा प्रारिभाषिक अर्थ जीव व शिव यांचे ऐक्य साधणे असा आहे. महर्षि पतञ्जलीने आपल्या योगदर्शनांत योगाची व्याख्या पुढीलप्रमाणे दिली आहे. 'योगः चित्तवृत्तिनिरोधः।' योग म्हणजे चित्त-वृत्तीचा निरोध. चित्तामध्ये विचारांचे अथवा कल्पनांचे नाना तरंग उत्पन्न होतात, त्यांना वृत्ति म्हणतात. ह्या वृत्तीचा चित्तामध्येच लय करणे या क्रियेला योग असें नांव आहे. या वृत्तीचा लय केल्यावर चित्तामध्ये शून्यता उत्पन्न होण्याचा संभव उद्भवतो. ही शून्यता उत्पन्न होऊन नये म्हणून तें जड चित्त आपल्या शरीरामध्ये वसत आलेल्या चैतन्यामध्ये स्थिर केले जाते. व त्यामुळे साधकाला आपल्या मूळ स्वरूपाची ओळख पटते. 'द्रष्टुः स्व-स्वरूपे अवस्थानम्'। योगसूत्र I.2

चित्तवृत्तीचा चित्तामध्ये लय ज्ञाल्यावर तें चित्त स्व-स्वरूपाचे ठिकाणीं स्थिर केले गेले म्हणजे वृत्तीचा वियोग होतो व योग आपोआप सिद्ध होतो.

चित्त जड असल्यामुळे त्यांत उत्पन्न होणाऱ्या वस्तु अर्थात् जडच असणार. जडवृत्तीचा संयोग हा दुःखाला कारणीभूत होतो म्हणून भगवान् श्रीकृष्णांनी भगवद्गीतेत 'दुःख संयोग वियोगः योगः' अशीही योगाची व्याख्या केली आहे. वामन पंडितांनाहि हीच व्याख्या संमत आहे असें दिसते. 'तं विद्याद् दुःख संयोग वियोगं योगसंशितम्' ! या श्लोकाधीवर टीका करतांना ते म्हणतात:-

म्हणोनी जो दुःखसंयोग ।

त्याचा होतां वियोग ॥

तोचि जाणावा योग ।

कृष्ण म्हणे ॥ य. दी. अ. ६ वा.

परब्रह्म विश्वामध्ये ओतप्रोत भरून राहिले आहे. विश्वांतील स्थावर जंगमामधील प्रत्येक कण त्यांने व्यापिला आहे. व त्याही व्यतिरिक्त तो निराळा दहा अंगुळे अवशिष्ट राहिलाच आहे. 'स भूमि विश्वतो वृत्त्वा अत्यतिष्ठशांगुलम्'। ब्रह्म जसें विश्वांत भरून राहिले आहे तसेच तें प्रत्येक व्यक्तीच्या अंतःकरणांतहि आत्मा किंवा जीवरूपानें अवस्थित आहे. या जीवशिवाच्या ऐक्यापासून योग्यास परमात्म्याचा साक्षात्कार होतो व ब्रह्मानन्द अनुभवायास

मिळतो. यालाच याज्ञवल्क्य मुनि योग असें म्हणतात. ‘ संयोगो योग इत्युक्तः जीवात्मपरमात्मनोः । ’

मनुष्याला सुख व दुःख हे भोग अनादिकालापासून त्याच्या शुभाशुभ कर्मामुळे चिकटलेले आहेत. स्व-स्वरूपाचें विस्मरण ज्ञात्यामुळे चित्तामध्यें सत्त्व, रज तम या गुणांनों युक्त अशा जडवृत्ति उत्पन्न होतात.

एवं जड वृत्ति संयोग ।

तोची अनादि दुःख भोग ।

य. दी.

योगाचें अंतिम ध्येय आत्मांतिक सुखप्राप्ति व शाश्वत दुःखनिवृत्ति हें आहे. सुख-दुःखें उत्पन्न होण्याला मन, इंद्रियें व विषय ह्या तीन साधनांची जरूरी असते. शब्द, स्पर्श, रूप, रस आणि गंध या पांच गुणांनीं उत्पन्न होणारे निरनिराळे विषय कर्ग, त्वचा, नेत्र, रसना व ग्राण या आपापल्या इंद्रियांच्या द्वारे मनाकडे जातात. व पुढे आत्म्याचा संयोग ज्ञात्यानंतर त्या विषयाचें शान प्राप्त होतें. चित्तामध्यें विशिष्ट विषयांकडे जाण्याची इच्छा म्हणजेच वासना उत्पन्न होतात. ह्या वासनाच सर्व दुःखाचें मूळ असतें. ज्याच्या वासना नाहीशा ज्ञात्या आहेत, अशाच मनुष्याची दुःखनिवृत्ति होते. आत्मसुख हें इंद्रियांना अनुभवतां येण्यासारखें नाहीं. तें अतीद्रिय आहे. फार तर तें बुद्धिग्राह्य म्हणतां येईल. तें सूक्ष्म अशा बुद्धीलाच आकलनीय आहे. आत्मसुख हेच आत्मांतिक सुख. ब्रह्मसंस्पर्श असेंही त्याला दुसरे नांव आहे. सुख आत्मांतिकं यत्तद् बुद्धिग्राह्यं अतीद्रियम् गी. VI २१ हे सुख एकदां प्राप्त ज्ञाले म्हणजे

योगी पर्वतप्राय दुःखाचे भारानें ही दबला जात नाही. यस्मिन् स्थिते न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते । भ. गी. VI २२ वासना निर्मूल ज्ञात्यावर मन प्रशांत होण्यास मदत होते. वृत्तिरूप दोष (कल्मष) नाहीसे होतात. भगवान् श्रीकृष्ण म्हणतात, ‘ युज्ज्वलेवं सदाऽऽत्मानं योगी विगतकल्मषः । सुखेन ब्रह्म-संस्पर्शं अत्यंतं सुखं अश्नुते । भ. गी. VI २८.’ या प्रकारे सदर योगाभ्यास करणारा योगी निष्पाप होऊन ब्रह्मप्राप्ति म्हणजे ब्रह्मसंस्पर्शरूप निरतिशय सुखाचा उपभोग सुखानें घेतो.

आवरण व विक्षेप

जीवाला स्व-स्वरूपाचें विस्मरण होण्याला आवरण व विक्षेप ही कारणीभूत होतात. अर्थात् शानाचा उदय होण्याला हीच प्रतिबंधक ठरतात. ब्रह्माचे अविद्येतील जें प्रतिबिंब त्यालाच शास्त्रकरांनी जीव ही संज्ञा दिली आहे. अविद्येमुळे जीवाचे ठिकाणी विस्मरण (भ्रम) उत्पन्न होतें. आवरण व विक्षेप हें अविद्येचैव प्रकार (शक्ति) आहेत. आवरणामुळे स्व-स्वरूपाचें विस्मरण होतें. विक्षेप म्हणजे वस्तुबद्दल विपरीत शान उत्पन्न होणे. दोरीवर सर्पाचा भास होणे हा विक्षेप. मी म्हणजेच देह समजाणे हे विक्षेपाचे लक्षण होय. आवरण नष्ट ज्ञाले म्हणजे विक्षेपही नष्ट होतो. ज्ञांकणाखाली एकादी वस्तु नकळत टेविली तर तिजबद्दल आपणांस अशान असते व ती काय असेल याबद्दल निरनिराळे तर्क (विक्षेप) सुरु होतात. पण ते आवरण दूर केलें की वस्तुचे सत्यस्वरूप कळते व विक्षेपादि तर्कवितर्क नाहीसे होतात. आवरण आणि विक्षेप ही जशी दोन रूपे

अविद्येचीं तशीं ब्रह्मविद्येचीं दोन रूपे अन्वय आणि व्यतिरेक ही होत. मी म्हणजेच देह समजें हें विक्षेपाचें लक्षण होय. आणि मी म्हणजे देहाव्यतिरिक्त, देह सोङ्गन, स्वस्वरूप आहें, आत्मस्वरूप आहे असें कळणे हें व्यतिरेक रूप होय.

अन्वयज्ञान व व्यतिरेकज्ञान

अन्वययोग व व्यतिरेकयोग हे जसे योगाचे दोन प्रकार कल्पिले आहेत, तसेच ज्ञानाचे पण अन्वयज्ञान व व्यतिरेकज्ञान असे दोन प्रकार मानले आहेत. अन्वय व व्यतिरेक या दोघांनाही दोन वस्तूची अपेक्षा असते. अन्वय म्हणजे दोन किंवा आदिक वस्तूचा संयोग. तसेच दोन किंवा अधिक वस्तु एकमेकांपासून व्यतिरिक्त म्हणजे निराळ्या करणे. आपण प्रथम व्यवहारांतीलच उदाहरणे घेऊ. दूध आणि पाणी एकत्र करणे ह्याला अन्वयाची खूण म्हणतां येईल. हंसाला दूध आणि पाणी निराळे करतां येते. तसेच एकाविण एक पाहणे यांचे नांव व्यतिरेक. जल आणि तरंग-जलांत तरंग आहेत. आणि तरंगांत जल आहे. ही दोन्हीं एकत्र पाहणे याचे नांव अन्वय व दोन्हीं वेगवेगळीं पाहणे याचे नांव व्यतिरेक. याप्रमाणे तरंगच उदक अलंकारच सुवर्ण, पटच तंतु आपण पाहतो त्याप्रमाणे जड वस्तूत चैतन्य पाहणे ह्यालाच अन्वयज्ञान म्हणतात. ह्या जगांत सत्य अशी एकच वस्तु. ती म्हणजे चैतन्य. ‘ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या, जीवो ब्रह्मैव, नापरः’ केवळ एक ब्रह्म सत्य आणि चित् असून बाकी यच्चयावत् वस्तु जड आणि मिथ्या आहेत, हें व्यतिरेकांने जाणले जातें, पण त्याचबरोबर हें सर्व विश्व एकमेवाद्वितीय असें जें सचिदानंद

ब्रह्म त्यांते व्यापले आहे, त्यांत भरून राहिले आहे, हें जें जाणणे तें अन्वयज्ञान होय. ‘एकीं एकत्रै अनेक पाहणे’ एका ब्रह्मामध्ये अखिल विश्व पाहणे हा अन्वय-बोध. देहाव्यतिरिक्त, विश्वाव्यतिरिक्त एकट्या परमात्म्याला पाहणे हा व्यतिरेक बोध. भगवद्गीतेत तेराव्या अध्यायांतील बाराव्या श्लोकांत न सत् न असत् अनादिमत् पर अशा तज्जेनै वर्णिलेल्या ब्रह्माचे ज्ञान हें व्यतिरेक ज्ञान होय. त्यांत विश्वाची कल्पना नाही. केवळ एकट्या परब्रह्माची आहे. ‘यो बुद्धेः परतस्तु सः’ परमात्मा बुद्धीच्याही पलीकडे आहे. बुद्धीलाहि तो आकलनीय नाही. हेंही त्याच वर्गांतील ज्ञान होय. निगमसारांत म्हटले आहे.

अन्वय म्हणजे दुध-उदक।

जैसें मिश्रित एकांत एक।

त्याचे वेगळे करणे व्यतिरेक।

तत्वज्ञ म्हणती ||

जसें दुधामध्ये पाणी, तसें नेत्रांनी दिसणाऱ्या प्रत्येक आकाराला आलेल्या वस्तूमध्ये ब्रह्म व्यापलेले आहे. ज्याप्रमाणे रस उदकामध्ये उदकच होऊन बसतो किंवा तनु हे वस्त्रामध्ये वस्त्ररूप होऊन बसतात, त्याप्रमाणे ब्रह्म हें सर्व जगाचे आदिकारण असून सर्व वस्तूत दृष्टीस पडते.

घटी मृत्तिका पाहे।

वस्त्र पाहतां तंतु आहे।

आकारीं व्यापून राहे।

ब्रह्म तैसें || सि. सं. १७-२०२.

या वरील उदाहरणांवरून द्वैताचा जरी भास झाला तरी हें सर्व जग मिथ्यारूप आहे असे गृहीत घरल्यामुळे अद्वैताची कोणत्याही प्रकारे हानि होत नाही.

हे लक्षांत ठेवले पाहिजे. शानेश्वर महाराज
म्हणतातः—

म्हणौनि गा श्रुति । द्वैतभावे अद्वैती ।
निरूपणाची वाहती । वाट केली ॥

XIII ८९०

म्हणून श्रुतीनी द्वैताच्यौं रूपाने अद्वैताच्यै
प्रतिपादन करण्याचा राजमार्ग सुरु केला.
कारण अद्वैत स्पष्ट कलन सांगावयाच्यै
म्हणजे द्वैताचा स्वीकार करूनच स्पष्टीकरण
करावे लागते. गीतेच्या बाराच्या अध्यायांत
अक्षर, अनिदेश्य, अव्यक्त अचल, आचित्य,
कूटस्थं, या पदांनी वर्णिलेले ब्रह्म व्यतिरेक-
रूपी आहे, तर तेराच्यांतील ‘सर्वतः
पाणिपादं तत् सर्वतोक्षिशिरोमुखं...’ लाला
सर्वत्र हात व पाय आहेत, सर्व बाजूंनी
डोळे, डोकी व मुखें आहेत. या श्लोकांत
अन्वय सांगितला आहे. पुढच्याच श्लोकांत
सर्वेद्रिय गुणाभासं, सर्वेद्रिय विवर्जितं,
असक्तं, सर्वभूतं निर्गुणं गुणभोक्तृ या
गुणांनी शात होणारीं परमेश्वराचीं रूपे ही
अन्वय व्यतिरेकाचीं उत्तम उदाहरणे आहेत.
सुष्टीच्या विकासांतील परमेश्वराच्यै रूप हा
अन्वयबोध समजला तर तिच्या उत्पत्ती-
पूर्वीच्यै रूप हा व्यतिरेक समजण्यास हरकत
नाही. थोडक्यांत निर्गुण निराकार, असक्त
असें शुद्ध चैतन्य ब्रह्म हे व्यतिरेक रूप तर
शबल ब्रह्म हे अन्वयरूप मानण्यांत येते.

ऐसें अन्वये पैं केले ।

सर्व ब्रह्म हृषीसीं आले ।

जेथले देखणे सामावले ।

तेथेचि की ॥

सि. सं. IV-१६४.

अन्वय व व्यतिरेक योग

अन्वय आणि व्यतिरेक हे योगाच्या
प्रकारांत मोडतात असें वर सांगितले.

आतां ते प्रकार पाहूं. गीतेत विशेषतः
सहाव्या अध्यायांत ह्या दोन्ही प्रकारच्या
योगांचे वर्णन आले आहे. सहाव्या अध्या-
यांत २१ ते २८ या श्लोकांत व्यतिरेक
योगांचे लक्षणे सांगितलीं आहेत. भौतिक
इंद्रियांनाही जें अप्राप्य, केवळ सूक्ष्मबुद्धी-
लाच जें गम्य, दुःखाचा लेशाही नसणारे
असें हे आत्मतिक सुख प्रशांत मनाच्या,
ज्याचे सर्व दोष धुवून गेले आहेत,
ज्याचे रज तम हे गुण नष्ट
झाले आहेत जो जवळ ब्रह्माच झाला
आहे, अशा आत्मचित्तन करणाऱ्या
योग्यालाच अनायासाने म्हणजे वृत्तिनिरोधा-
करितां मुद्दाम प्रयत्न न करतां सहज
समाधीने प्राप्त होते. अशा प्रकारचा योग
व्यतिरेक योग म्हणतां येईल. सर्व विश्वा-
पासून ‘न सत् न असत्’ असें हे परब्रह्म
वेगळे काढून त्याचे ठिकाणीं धारणा ठेवून
समाधि लावणे हा व्यतिरेक योग. जगांतच्च
राहून जगाकडे समदृष्टि ठेवून वागण्याच्या
पद्धतीला अन्वययोग म्हणतां येईल. सर्व
भूतस्थं आत्मानं सर्व भूतानि चात्मनि
ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शिनः ॥

v—२० जणूं सर्व प्राणी आपल्या मध्ये
आहेत व आपण सर्व भूतामध्ये व्यापून
आहों अशी भावना ठेवणे हा अन्वययोग.
अर्थात् आपल्याप्रमाणे सर्व जग मानणे
व जगराहाटीप्रमाणे विश्वाच्या सामान्य
घटनेत आपणांस सामावून घेणे व आपले
सुखदुःख जगावेण्ले आहे असें न मानणे
हे अन्वययोगाचे लक्षण आहे हा अन्वय-
योग साधल्याशिवाय आयुष्याला पूर्णता
येत नाही असें द्वैतमार्गांतील थोर
थोर अधिकारी सांगत आले आहेत.
एरवीं जड वाटणाऱ्या जगांत प्रत्येक

प्राण्यांत, प्रत्येक वस्तुंत सच्चिदानन्द भरून राहिला आहे, असा प्रत्यय वाढून जो आनंद प्राप्त होतो त्याला अन्वयशान किंवां अन्वय योग हेंच एक साधन आहे. जीवनन्मुक्ताला हा योग फारच उपकारक आहे, असें द्वैतपंथी आचार्यांचे म्हणणे आहे. जड वस्तु जड नाहीं-ती चिन्मात्र आहे-त्यांतही चैतन्य सुस आहे-सर्व विश्वांत चैतन्य भरून आहे अशी भावना टिकून राहते व मनुष्य जीवन्मुक्त स्थितिला अनायासें पोऱ्होचतो. पण व्यतिरेक योगानें जीवनन्मुक्ताला ब्रह्मानन्दाचा अनुभव येत नाहीं असें कसें म्हणतां येहील ? व्यतिरेक योगापेक्षां अन्वययोग हा द्वैतपंथाला अधिक जवळचा आहे हे उघड आहे. व्यतिरेकांत निर्गुणाची उपासना असते. जीवन्मुक्ताला दोन्ही अवस्था सारख्याच, मधुसुदन सरस्वती म्हणतात, हरीचे भजन करणे हा जीवन्मुक्ताचा स्वभावच बनून जातो. ‘जीवन्मुक्ति दशायां तु न भक्तेः फल कल्पना’ अद्वेष्ट्वादिवत्तेषां स्वभावो भजनं हरे:

॥ ३७ ॥ म. व्याख्या

जीवन्मुक्ताला आपल्या भक्तीच्या फलाची कल्पनाच नसते.

अन्वय व व्यतिरेक योग ह्यांत आणखी एक सूक्ष्म भेद आहे. ‘अहं ब्रह्म’ ‘तत्त्वमसि’ मीच ब्रह्म आहें, हें जीवा, तू तें परब्रह्म आहेस, ह्या महावाक्यांवरून होणारा बोध हें व्यतिरेक योगाचे लक्षण आहे. अन्वययोगांत एकांत अनेकांचा साक्षात्कार होतो. दिसतें तें सर्व ब्रह्म आहे. ‘सर्व खलिदं ब्रह्म’ अशी भावना असते. व्यतिरेकानें अविद्येचे आवरण नाहींसे होतें. आवरण नाहींसे ह्याले की विक्षेप-

अर्थातच नष्ट होतो. अन्वयानें विक्षेप नाहींसा होतो. अज्ञानापेक्षां विक्षेपानें (भ्रमानें) अधिक हानि होते, अज्ञानामुळे फार तर आत्मा कसा आहे ह्याची कल्पना येणार नाहीं. पण विक्षेपानें आत्मा हा देह आहे, विश्वच आत्मा आहे अशा तप्हेच्या भ्रामक कल्पना आपण उराशी बाळगून अज्ञानावस्थेतच आपण संतुष्ट राहूं व पुढील प्रयत्न करणार नाहीं अशी थोडीशी भीति अन्वय योगाच्या पूर्वभूमिकांवर असणाऱ्या साधकांसंबंधीं असत. म्हणून अन्वययोगाच्या साधकांनी आवरण-ही नष्ट करण्याची योग्य ती काळजी प्रथम पासूनच घेतली पाहिजे. ह्या दृष्टीनें तुकाराम महाराजांचे पुढील अभंग लक्षांत ठेवण्यासारखे आहेत. तुकाराम महाराज म्हणतात :—

तुका म्हणे बाह्यरंग ते विष्णु ।

अंतरंग निघाले ब्रह्मरसे ।

बोलौं अबोलणे मरोनियां जीवे ।

असोनियां नसणे जनीं आम्हां ॥

“तुका म्हणे नव्हे दिसतो मी तैसा ।
पुसरें तें पुसा पांडुरंगा ॥ ३६० १...”

“याप्रकारे हे ज्ञानी संत अंतरंगीं (व्यतिरेकानें) (दृश्यविग्रहित) त्या परमात्म्याच्या आनंदरूपाचा अनुभव घेतात; व अन्वयानें (दृश्यमध्ये) त्याच्या सुगुण साकार रूपाची भावना करून प्रेम-स्वरूपांचा प्रत्यय घेत असतात. अशा तप्हेनें आनंद व प्रेम अखंड राहूं शकतें. भक्ति ही मी भक्त, तू देह अशी द्वैतपर असून त्यांची अनन्यभक्ति प्रेमज्ञानयुक्त असते. ह्या भक्तिप्रेमाचा प्रत्यय द्वैतभावनांतच येऊं शकतो. यामुळे प्राकृतजनांना या भक्तिमार्गात वाव आहे. म्हणून

अन्वययोग हा द्वैतमार्गाला अधिक जवळचा आहे. कारण त्यांत दृश्यांत म्हणजे सगुण साकारांत परमेश्वराचें रूप पाहण्याचा उपदेश केला आहे.

न्यायशास्त्रांतही अन्वय व्यतिरेकाचा विचार आला आहे. अथोत् लौकिकहृषीने. ‘यत्र यत्र धूमः तत्र तत्र वन्दिः’ जेथे धूर तेथे विस्तव. हे न्यायदर्शनांतील उदाहरण सर्वांच्या परिचयाचें आहे. धूराचें व विस्तवाचें निकट साहचर्य हे अन्वय व्याप्तीचें उदाहरण. आतां व्यतिरेकाचें. व्यतिरेक म्हणजे अभाव. जेथे—विस्तवाचा अभाव, तेथे धूराचा अभाव.

उपसंहार

वरील विवेचनावरून अन्वय व व्यतिरेक शान यांतील सामान्य भेद लक्षांत येण्यास अडचण पढू नये. घटांतील माती, अलंकारांतील सुवर्ण किंवा पटांतील तंतु वेगळे करून पाहण्याच्या पद्धतीला व्यतिरेक म्हणतात व हे मूळ पदार्थ निरनिशळ्या आकारांत पाहण्याच्या पद्धतीला अन्वय म्हणतात. मार्तींत घट नाही असें आपण म्हणतों तेव्हां मार्तींत घटाचा व्यतिरेक आहे असें आपण समजतों. घटांत माती भरली आहे असें म्हणतों, तेव्हां घटांत मातीचा अन्वय आहे असें म्हणतां येईल. तेच वेदान्ताच्या भाषेत बोलायचें ज्ञाल्यास ब्रह्मांत जगाचा व्यतिरेक (अभाव) आहे व जगामध्ये ब्रह्माचा अन्वय आहे. एकच पदार्थ इतर पदार्थांहून वेगळा करून त्याकडे पाहाऱें हा व्यतिरेक हे आपणांस समजले. चिद्रस्तु किंवा आत्मवस्तु इतर अनात्म जड वस्तूंपासून विवेकाने वेगळी करून त्यावर व्यातिरेक

योगी संयम करतात, ध्यान, धारणा, समाधि लावतात. अर्थात् ही वस्तु दृश्य विरहित-निर्गुण निराकार—असणार हे उघड आहे. ह्याच्या उलट अन्वय. एकांत अनेकरूपाने असलेले विश्व दृश्य असणार हे क्रमप्राप्त ठरते. शान हे अंतरंग साधन असून त्याचे ध्येय निर्गुण निराकार आत्मवस्तु हे आहे. भक्ति हे बहिरंग साधन असून त्याचे साध्य सगुण साकार-रूप असते. दोन्ही मार्ग आपापल्या परीने इष्ट आहेत. एकाला शानमार्ग तर दुसऱ्याला भक्तिमार्ग म्हणतां येईल. पहिला ब्रह्मसाक्षात्कार घडवून आणील तर दुसरा भगवत्साक्षात्कार प्राप्त करून देईल. साधकाने आपल्या आवडीनुसार व आपल्या तयारीप्रमाणे कोणत्याही योगाचा आश्रय करावा.

लहान मुलांच्या आंकडीवर

जुने आणि प्रसिद्ध औषध

जयकर्स कन्हूलशन् रेमेडी

सोल प्रो. जयकर ब्रदर्स
६६, मरीन ड्राईव, मुंबई १

: स्टॉकिस्ट :

मे. कांचनलाल वाडीलाल कं.,
दवाबजार, मुंबई २

भक्त मंडळाचे सभासद

मे-जून-जुलै १९५७ मध्ये झालेल्या सभासदांची नांवे पुढीलप्रमाणे:-

आजीव सभासद

श्री. चित्रगुप्त जे श्रीवास्तव	मुंबई २५
, कैखुश्रू ए. दलाल	, १
डॉ. रामचंद्र जी. के. जयकर	, २१
श्री. परमेश्वरं पी. मेनन	अमरावती
सौ. लक्ष्मीबाई शंकरराव परब	मुंबई २७
श्री. एम्. ए. पुरंदरे	, २
, ए. बी. सिंदे	, ४
, जे. एच्. पटेल	सोरोटी (उगांडा)
, एन्. शेशागिरीराव	निझामाबाद
, व्ही. चिंतलापुडी	काकिनाडा
भीमती मेहरबाई सी. बाटलीवाला	मुंबई २६
श्री. विरुपाक्ष जी. इनामदार	बेळगांव
, यशवंत शंकर कोदे	कारवार
कुमार अशोक र. कोकाटे	मुंबई १
श्री. रामकृष्ण दाजी कोकाटे	मुंबई १
, दली धनजीशा मोगरेलिया	मुंबई २६
सौ. कमलाबाई नारायण फणसे	मुंबई २४
श्री. के. व्ही. देसाई	मुंबई ४
, आर. वाय बुधावंत	परभणी
, एच. के. डोशी	मुंबई १९
, पी. जी. देसाई	कोटाह
, रामचंद्र उर्फ रामभाऊ गमाजी	जालना
, बारकू रखमाजी पेंढारे	विटे
, एल. आर. प्रभू	कोलंबो
सौ. कमलाबाई व्ही. पाटील	बेळगांव
श्री. सी. एन्. नायडू	वित्रगुंटा
श्रीमती शिवाली नागेश्वरम्मा	विजयवाडा
श्री. टिप्पीरेडी सिंधूरेडी	चिन्नलजोतीगल्लु
, जी. जी. जोशी	अस्टगांव
, एस. एस. जगदाळे	मुंबई २८
, एम्. जी. नाईक	मुंबई २८
, प्रतापसिंह बी. राठोड	चंद्रनी
, के. बी. राणे	सावंतवाडी
, रामचंद्र खिमजी अण्णम	धामणगांव
सौ. सरला पी. गांवकर	मुंबई १
श्री. टी. हनुमया	चिकमागल्ला
, टी. कृष्णस्वामी	बराजामडा

श्रीसाईं संस्थानला मिळालेल्या देणग्या

जानेवारी ते ऑगस्ट १९५७ या अवधीत शिरडी व मुंबई येथे श्रीसाईं संस्थानला पुढील प्रमाणे देणग्या मिळाल्या आहेत. पन्नास व पन्नास रुपयांहून अधिक असलेल्या रकमांची यादी पुढे दिलेली आहे.

इस्पितळ देणगी

श्री. एम्. डी. बालरमणसूर्ती	मुंबई	१००—००
,, बी. ए. वैद्य	मुंबई २८.	१०१—००
,, श्रीसाईंभक्त एक मुंबईचे	,	१०१—००
,, फतेशिंग एन्. राणा	आमोंद	१२५—००
,, बी. आर. श्रीनाथ	बंगलोर १.	१००—००
श्रीमती त्रिवेणीबेन श्री. वामनराव पी. पटेल यांच्या कन्या, शिरडी	५१—००	
श्री. शशिकांत एस. सेशिआ	३७५, खार, मुंबई २१	५१—००
,, वाय. डी. पदियार	रंगून	५१—००
,, हसनअल्ही छगन	मुंबई २	५०—००
,, पी. टी. कोटेचा	,	५०—००
मे. ओरियंटल हॉट म्या. कंपनी	बंगलोर २	५०—००
श्री. होमी खजोरिया	मुंबई	६०—००
श्री. पुरुषोत्तम तु. रामजी	माडवीकच्छ	६१—००
श्रीमती आवडाबाई मांजरेकर	मुंबई ४	१०१—००
श्री. एम्. बी. वरेकर	मुंबई १	५१—००
श्री. गु. म. मेहता	कंपाला	५१—००
मे. कृष्ण ट्रेनिंग कंपनी	लुआन्सा	२१२—५९
श्री. शा. म. मेहता	घाटकोपर	१११—००
,, बी. के के पंड्या	मुंबई ३	५१—००
,, एम्. के. पटेल	फोर्डसू वर्ग	५३—००
,, आर. बी. पटेल	नौरोबी	१५१—००
,, दयाल्जी वळभदास	मुंबई २	१०१—००
मिसेस क्रेनी मर्चेट	मुंबई २६	१०००—००
श्री. आर. बी. पटेल	सॉलसबरी	५३—००

कायम फंड देणगी

श्री. व श्रीमती सी. एस. खरवार	मुंबई	१९१—००
श्री. जी. बैद्य	मुंबई २८	६१—२५
, के. आर. आमणकर	मुंबई	१००—००
, बी. आर. श्रीनाथ	बॅंगलोर	१००—००
, डी. डी. पटेल	मुंबई	२३६—००

हमारत-देणगी

मे. गोल्ड सोप कंपनी	मुंबई	१०९—००
श्री. के. सी. पटेल	मुंबई	८१—२५
, हिरालाल एम. पटेल	नैरोबी	५१—००
, टी. एच. अँडव्हानी	मुंबई	१००—००
मे. बी. मधाराम आणि कंपनी	फ्रान्स	१२५—००
भिसेस गुरवेर ए. आन्टिया	मुंबई १	३६१—००
श्री. व्ही. एस. सेढी	मुंबई १२	१६०—००
, दि. धु. यादव	अस्थि. जि. परभणी	१०१—००
, एम्. के. रामनाथम	मुंबई १९	१३८—००
, जे. आर. पोर्टबाला	पुणे	५०१—००
श्रीमती बी. आर. पटेल	मुंबई १६	१-१—००
, टी. एस. सी. अय्यर	जबलपूर	१०१—००
, प्रभुलाल टी. मेहता	मुंबई	१००—००
श्रीमती मणिबाई डी. दस्तूर	मुंबई	१००—००
, पी. रजालिंगम	बोलास्ऱ्म	२२५—००
मे. दिक्षित माणिकलाल आणि क.	मुंबई. १	१०१—००
, एन्. एम्. शाह	मुंबई ९	७५—००
, एम्. ए. बालरमण	मुंबई	१००—००
श्रीसाईभक्त एक	ओरिसा	५००१—००
श्री. आणि श्रीमती चंदूभाई पटेल	बोरसाद	१००१—००
, मुकुंद वि. देशपांडे	पुणे २	५०—००
, शिवलिंग मनमथाप्पा धुले	परभणी	७५—००
, के. यादगिरी बंगिमाट	सिंकंदरावाद	१०१—००
, बसमल	मुंबई.	१०१—००
, राधाकृष्ण शारदिया	मानवथ	५१—००
, एम्. एस्. मेहता	मुंबई २४	१२५—००

श्री. चंपकलाल पुरुषोत्तम	झंजिबार	१०१—००
„ वाय. एस. देशपांडे	नाशिक रोड	५०—००
„ गोविंदराम जँली	मुंबई	५१—००
„ पांडुरंग एस. नायक	कुलाबा	५१—००
श्रीमती रेखा रमेश खत्री	मुंबई १२	१०१—००
श्री. व्ही. एस. सेही	मुंबई १२	१००—००
„ देवजी रत्नसी	मुंबई	१०१—००
„ बी. आर. श्रीनाथ	बॅंगलोर	१००—००
डॉ. सी. जी. पटेल	कंपाला, उगांदा	१५१—००
श्री. डी. व्ही. शाह	मुंबई २०	५०१—००
„ संजय वसंतराव गिरमे,	पठेगांव, श्रीरामपूर	१०१—००
श्रीमती कुंदा रामचंद्र भिडे	मुंबई १४	१०१—००
श्री. पुरुषोत्तम वा. परांजपे	अंबरनाथ, ठाणे	९१—५०

॥ श्री साईनाथ प्रसन्न ॥ बॉम्बे सिल्हर शॉप

टेलिफोन ३८८६२

शुद्ध चांदीचा हरेक तन्हेचा माल
बनविण्याचे व ऑर्डरप्रमाणे माल
करून देण्याचे विश्वासलायक ठिकाण.
त्याचप्रमाणे सोन्याचाही माल ऑर्डर-
प्रमाणे करून देण्यांत येतो. एकदा
भेट देण्याची तसदी घेऊन खात्री
करून धेण्याची विनंती आहे.

वा. गो. जुवेकर

मालक

गिरगांव, मांगलवाडी,
श्री धूतपापेश्वर प्रासाद, मुंबई नं. ४

॥ विमलेश्वर प्रसन्न ॥ भा. रा. रेवणकर सराफ

ठळकवाडी (बेळगांव)

सोन्या-चांदीच्या तयार
दागिन्यांचे व्यापारी

आमचे कडे खडे मोत्यांचे सेटिंग्जचे
आधुनिक पद्धतीचे दागिने, लफ्फे,
तन्मणी, नेकलेस इअरींगज वगैरे तयार
होतात.

बाहेरगांवच्या व्यापाऱ्यांचे ऑर्डरी-
कडे विशेष लक्ष दिलें जातें.

श्रीसाईं—स्तवनाष्टक

साईनाथ कृपा करोनि मजला द्या आपुले दर्शन
 त्या योगे मज श्रेष्ठ मुक्ति मिळुनी होईन मी पावन
 भक्तांचा भवताप जाइ विलया होतां कृपा आपुली
 तारावै मज सद्गुरु विनवितो, साईकृपा माउली ॥ १ ॥
 आरंभीं शिरडींत येऊनि पहा प्रस्थान त्वां ठेविले
 आहे कोणि फकीर वा अवलिया ऐसे जनां वाटले
 भिक्षा मागुनि जेवणे, पडुनियां कोठेतरी राहणे
 सारा वेळ जपांत मग्न, गुरुच्या सेवेत आनंदणे ॥ २ ॥
 देहाची ममता मुळीं न धरितां वैराग्य त्वां सेविले
 सारे ऐहिक भोग वर्ज्य करुनी, साधुत्व संपादिले
 सेवेचे ब्रत घेऊनी गुरुपदीं झालांत कीं तन्मय
 सिद्धी मैलविली, खरोखर अस हा श्रेष्ठ भाग्योदय ॥ ३ ॥
 शिरडींचे जन पुण्यवान, सगळी भूमीहि ती पावन
 वारा, वृक्ष, पवित्र सर्व जलही त्यांना असो वंदन
 वास्तव्ये अपुल्याच क्षेत्र बनली शिरडीं किती सुंदर !
 थोरांचै पद लागतांच घडते ऐसेच स्थित्यंतर ॥ ४ ॥
 सत्याचे बनुनी उपासक खेर, पूजा तयाची करा
 टाळावा अपहार यत्न करुनी, हैं तत्वं ध्यानीं धरा
 सारे मानव एक, सूत्र हृदयीं कोरुनि हैं ठेवणे
 सेवेनैं पर दुःख होइ हलके, निष्ठा अशी पाळणे ॥ ५ ॥
 द्वेषानैं जगणे नको, किमपिही लोभांत गुंतूं नको
 मोहाला अगदीं बळी पडुं नको, तो काम इच्छूं नको
 क्रोधाची मुळिही न संगंत बरी, मैत्री तयाची नको
 हानीकारक फार तो मदरिपू, वारा तयाचा नको ॥ ६ ॥
 आहे हा नरदेह दुर्लभ अती, ग्रंथांतरी वर्णिले
 त्याचैं सार्थक व्हावयास पुजणे, श्रीसद्गुरु पाडले
 निष्ठा अर्पुनि सद्गुरुस भजतां अद्वैत सिद्धी मिळे
 जाते ‘मापण’ सर्व दूर पलुनी अज्ञानही मावळे ॥ ७ ॥
 साईनीं उपदेश अमृत जणूं भक्तांस हैं पाजिले
 जे प्याले मुळिं ना विकल्प धरितां ते सद्गती पावले
 “झाला पार्थिव देह नष्ट, तरि मी येवोनि भक्तांकडे
 त्यांना रक्षित” साईश्रेष्ठ वदले, वात्सल्य हैं कवडे ! ॥ ८ ॥

शंकर बाळाजी दाते, माणगांव